

ԱՐՏԱԿ ՄՈՎԱԾԱՅԱՆ

ՄԲԱԶԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՎԸ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՌԱՋԱԿՈՐ ՍՄԵԱՅԻ ՀՆԱԳՈՒՅՆ
ՀՈԳԵԿՈՐ ԸՆԿԱՆՈՒՄՆԵՐՈՒՄ

}} 9134 S. Ludwigskirche Sprengelstr.

176/18

949,923

ՀԱՅԿԻՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐԽԱՆԱԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՏՈՒՄՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՎ ՎԵՐԵՄՈՒՄ ԱՐԽԱՆԱԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՏՈՒՄՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՎ ՎԵՐԵՄՈՒՄ

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՎ ՎԵՐԵՄՈՒՄ
ԱՐԽԱՆԱԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՏՈՒՄՆԵՐԻ

ԱՐՏԱԿ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ

ՄՐԲԱԶԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԸ.

A II
85879

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ
ԱՌԱՋԱՎՈՐ ԱՄԻԱՅԻ
ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՀՈԳԵՎՈՐ
ԸՆԿԱԼՈՒՄՆԵՐՈՒՄ

ՀՀ ԳԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ, 2000

ՅՏՀ 93/99
ԳՄՆ 63.3
Մ 917

Գիրքը հրատարակվում է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Գրքի հրատարակության նախաձեռնում է հեղինակի սփյուռքահայ
քարեկամ ՍԱՐԳԻՍ ՉԻՆՉԻՆՅԱՆԸ (Բեյրութ-Մանրեալ)

Մ 917. Մովսիսյան Ա.

Արքազան լեռնաշխարհը. Հայաստանը Առաջավոր Ասիայի հնագույն
հոգևոր քնկալումներում. - Ե.: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2000. 56 էջ

Գրքի շապիկին շունթական կնիքադրոշմի հատված է Անտիոքոս Ա Երվանդունի
կառույցած սրբազանքը Նեմրոտ խան վրա (Կոմագենե)

0500020913
Մ _____ 2000
70(02)-2000

ԳՄՆ 63.3

ISBN 5-8680-0431-4

© ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2000
© Մովսիսյան Ա., 2000

ՆԱԽԱԲԱՐ

*Աշխուհեանքը հարցոյցէն Հատուկն.
«Ասա մեզ, ինչպե՞տ է կցնի մեր վերջը»։ Հօտան առայ.
«Մայն չ' եր գոյր սկիզբը, որոնքնի վերջը որոնք.
Ճանքի որոնք սկիզբն է, այնտեղ էլ վերջը կցնի»...*

Ավետաշան ըստ թիովմասի (պարականուն)

Ինչպէս ամեն մի անուանի, այնպէս էլ ժողովուրդների կրօնքում ճգնաժամերի հարթանալումնից հետո գալիս է մի այսին կանգ առնելու, ինքնամփոփելու, անցածը վերինատափարելու և ապագայի համար ուղենիշեր փնտրելու ու ճշտելու: Գերիսնդիք են դառնում հազարամյակներ առաջ ձևակերպուած հարցադրումները, քն՝ օտ՝ վ են եւ, որտեղի՞ց են գալիս և ո՞ր պլանի գնան:

Անցնող հարյուրամյակում հայ ժողովուրդը հարթահարեց իր պատմութեան ամենատեսական և ամենամանր ճգնաժամը՝ պետականութեան կոլլապսից, դարեր շարունակ մաքրանելուց ու ցեղասպանութեան ենթարկվելուց հետո վերակազմակերպելով անկախ պետականութեան: 1918թ. ստեղծված Հայաստանի Հանրապետութեանը ըստ կարճ կյանք ունեցած: Ինքնապաշտպանական պատերազմները, սակայն ու համաճարակների դեմ պայքարը պարզապէս ժամանակ չտվեցին նշված հարցադրումներին անդադրանալու: Խորհրդային Հայաստանում եւ չիին կարող պատասխան գտնել այդ հարցերին. արգելված էին կամ առնվազն չէին խոստովանում ազգային գարեթերի տանող բարի հնաշավոր քայլերը: Սփյուռքում արվեցին քայլեր այդ ուղղութեամբ, բայց օպիորդի վերխուճից, ի վերջո, աշխարհով մեկ ցրված հայութեան ազգապահպանումն էր: Եվ, թերևս, ներկա սերնդին է վիճակված այդ հարցադրումների պատասխանը տեսնալու և դրանք ազգային գիտակցութեան աստիճանի բարձրացնելու ճակատագրիկ, մասնավորապէս որ լրացուցիչ մտորումների առիթ են տալիս դարի ու հազարամյակի ավարտն ու նոր դարաշրջանում ազգի ապագայի խնդիրները:

Ներկայացվող աշխատանքը մեծ հավակնութեամբ կունի, այլ համարձակ փորձ է պատասխանելու ինքնամանապէս հարցադրումներին: Երկուսին՝ ուղիքի ի վերջ մենք ի սկզբանէ և որտեղի՞ց ենք գալիս: Ինչպէ՞ս է մեր երկիրը ներկայանում իմն աշխարհի ժողովուրդների (որոնց մի մասը ժամանակի ընթացքում հետագայ պատմութեան բառերաբանից) լիցքավորական աշխարհընկալումնեղում, ո՞րն է նրա խորհուրդը, ուղիք՞ը են եղել մեզ մայրնիները և ի՞նչ: Ինչ են կատարել իմն աշխարհում, ամենք՞ն են աղոյր որևէ առարկութեան և երբ այդ ո՞րն է դա: Մրանք հարցել են, որոնց պատասխանները դարերի բազմապիսի փորձութեաննի ընթացքում մեծ մասամբ կորցրեց մեր ժողովուրդը, բայց, ի բարեբախտութեամբ մեզ, որոնք մասին տեղեկութեաննի են պահպանվել իմն աշխարհի բազմապիսի

գրավոր հիշատակարաններում, որոնց վերծանումն իրականացավ վերջին երկու դարերի ընթացքում:

Այս գրքով լեզվ առաջին անգամ փորձ է արվում ի մի բերելու Հայաստանի մասին փաղկապեղծ պատկերացումների առանձին դրվագները, որոնք պահպանվել են համայնաբանական (նատկապես արևմտյան) քաղաքակրթության գլխավոր բնօրրաններից մեկում՝ Առաջավոր Ասիայում: Ընդ որում, դրանց վկայակոչման մեջ խստորեն պահպանվել է ոչինչ չափելացնելու և չպակասեցնելու սկզբունքը: Նյութի շարադրման մյուս սկզբունքը եղել է եմագոյն պատկերացումների վերականգնումն նախ ըստ օտար տեղեկությունների, ապա (որպեսզի բացառվի ազգային կողմնապահության արտահայտությունը) միայն դրանց մասին հայկական սկզբնաղբյուրներին անդրադարձալը: Միաժամանակ, այս փորձն առաջինը լինելով չի հավակնում վերջնականության և հետագայում կարող է խամաղվել նոր տեղեկություններով:

ԱՍՏՎԱՏՆԵՐԻ ՄՈՏ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքներով քաղաքակրթության պատմության մեջ սկսվեց նոր՝ հելլենիզմի դարաշրջանը: Հելլենական մշակույթը բախանցեց Հին Արևելքի երկրներ, իսկ Արևմուտքում ծանոթացան արևելյան մշակութային նվաճումներին: Նման փոխադրությունների դարաշրջանում աչքի ընկան մի շարք խոշոր գործիչներ, որոնցից մեկը Բաբելոնի գեոգրոգոյն աստված Բեիի տաճարի բրոնզապետ Քերոսոսն էր¹:

Ենված լինելով Ք.ա. մոտ 350 թ. և առաջած լինելով Ժամանակի համար դասական կրթություն՝ նա Ք.ա. 4-րդ դարի վերջին մեկնում է Հունաստան և այնտեղ եղնում աստղագիտության դպրոց: Ք.ա. 290 թվականին վերադառնալով Բաբելոն՝ Մեղևկյան Անտիոքոս Ա Մոտեք արքայից պատվեր է ստանում գրելու Բաբելոնի պատմությունը՝ հունարեն: Բրոնզապետը, բավազույն ծանոթ լինելով միջագետքյան սեպագիր արձանագրություններին, գրեց «Բաբելոնիկա» եռահատոր աշխատությունը: Սակայն այդ խիստ արժեքավոր գործը չի պահպանվել մինչ օրս, նրանից մեզ են հասել միայն հատվածներ՝ գեոտեղված ոչ հեղինակների երկերում, որոնք ևս մեծ կարևորություն են ներկայացնում էին աշխարհի պատմության ուսումնասիրության առումով²: Պահպանված հատվածներում ուշագրավ տեղեկություններ կան նաև Հայաստանի մասին, որոնցից առանձնանում է

¹Քերոսոսի կյանքի, գործունեության և թողած ժառանգության մասին մանրամասն տես Տ. Schnabel, 1923 գրքում:

²Քերոսոսի աշխատության առանձին հատվածներ մեզ են հասել ավելի ուշ շրջանի հեղինակների (Հովսեփոս Փլավիոս, Եվսեբիոս Կեսարացի և ուրիշներ) երկերի միջոցով, որոնք ի մի են բերված Փ. Ընաթիլի վերջ հշված ուսումնասիրության վերջում գետեղված հավելվածում (չջ 250-275): Քերոսոսից օգտված որը հեղինակների (Ալեքսանդր Բազմավեզ, Արչուպիոս և ուրիշներ) գործերը ևս մեզ չեն հասել:

համաշխարհային ջրեղեղի մասին բարեղնյան պատմությունը:

Ըստ Քեյտսոսի հաղորդած ավանդության, Աստված պարսպաքյուսնից հետո վեց անգամ հայտնվում է մարդկանց տալով պատգամներ (այդ թիվը համընկնում է աստվածային համարված սրբազան զլբերի բանակին): Սակայն մարդկանց ճնշազգործությունը սպասեց Աստու համընկությունը. և Աստված որչեց պատժել նրանց ջրեղեղով: Աստու աքյալաղատ աչքը չանտեսեց նաև մի բանի բարեխաշտնեղին՝ Քախաթրոս աքքայի գլխավորությունը: Հենց նրան էլ պատվեցեց գլխի աննկ աշխարհի պատմությունն ու յարգանքն իտի տակ ջրեղեղեց փրկվելու համար, պատրաստել մեծ մազկերք անն բան պատրաստ էր, արքան գանկացավ իմանալ, թե ո՞ր պետք է հասնի իր մազկը: Երկնքից պատասխան ստացվեց՝ «Աստվածների մատ»...

Ջրեղեղը ոչնչացրեց մեղսագործ մարդկությունը: Հասնելով ցամաքի արքան իր կնոջ, դատել է մազավաքի հետ դուրս եկավ մազից և փրկադար լեռան վրա զոհ մատուցեց: Գոհացած աստվածներն անհատություն շնորհեցին նրանց և ընդունեցին իրենց մեջ: Կազմում մնացածները դուրս եկան և սկսեցին փնտրել աքքային ու նրա երեք ուղեկիցներին, սակայն՝ ապարդյուն: Երկնքից եկող մայրը նրանց տեղեկացրեց յոթ ընտրյալների ճակատագրի մասին, պատվիրեց վերադառնալ, զոհն էլ բարգված սուրբ գործին ու քաղազի բողոքին, վերահիմնել Բարեղնը: Աստվածային խոսքից հայտնի դարձավ մտև, որ իրենց փրկության երկիրը Հայաստանն է:

Փրկվածները վերադարձան Միջագետք և գործեցին լստ տված պատվիրանների: Քեյտոսն աճեցանում է, որ մալի բեկորների մինչև իր ժամանակները արտոպանվել են Հայաստանի լեռներում, որոնցից մայրիկ, պոկելով ճյուրի կտորներ, թախամաններ են պատրաստել իրենց համար՝

Հիշենք քրմապետ Քեյտոսի պատմությունը՝ վկայված նիս Միջագետքի սեպտվոր հիշատակարաններով: Երբ բարեխաշտ արքան գանկացավ իմանալ, թե ո՞ր պետի հասնի իր մազկը փրկվելու համար, երկնքից պատասխան յավեց. «Աստվածների մատ»: Իսկ երբ փրկվածները շաճ իջան մազից, երկնային մայրն ավետեց, որ նրանք Հայաստանում են...

ԱՐԱՐՉԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԸ

Դժվար է պատկերացնել աշխարհում մի ժողովուրդ, որն ունեցած յլնի տիեզերատեղծման, աշխարհաբարանան մասին ավանդազրույցներ: Հնագիտակ առ զրու յցնելուց ստաճիկ կարևորվում է հատկապես այն վայրը, որտեղ տեղի է ունենում արարչագործությունը: Հենց այդ տեղն էլ դասում է

¹Ջրեղեղի պատմությունն՝ ըստ Քեյտոսի տե ս Schobel, 1923, էջ 264-266; Հոգնարո Փրավիտ, Ընդդմ Ապոնի, էջ 28; Հոգնարո Փրավիտ, Հրեական հեթանոսություն, էջ 54-55; Եսերի Պոմֆիլիայ Կեսարպոյ, 1818, էջ 15-18, 24-25: Տես նաև «Երբ ջրեղեղը որից անն բան» բանում:

աշխարհի կենտրոնը՝ երկրի պորտը, որով անցնում է երկրի (ու տիեզերքի) առանցքը, այնտեղից են վեր խոյանում տիեզերական լեռը, համաշխարհային ծառը կամ վերջինիս կերպավորումներ կենաց և իմաստության ծառերը: Աշխարհի կենտրոնում բարձրացող լեռը կամ ծառը դառնում է տիեզերքում մերչաշնակության պահպանման խորհրդանիշը, որի վերայու մի կտանի մատասկզբնական քառախ՝ տիեզերակարգի ոչնչացմանը: Ոստի և պատահական չէ, որ վիպա-առասպելական մտածողության մեջ արարչագործության կենտրոնը համարվել է առավելագույնս սրբազան մի վայր՝:

Արարչագործության մասին ամենավաղ գրի առնված գրույցների զգալի մասը մեզ է հասել Առաջավոր Ասիայից: Դրանցից առավել համրածայտը Աստվածաշնչի Մենդոզ գրքում պահպանվածն է: Աստվածաշնչյան ավանդության համաձայն՝ Աստու կողմից տիեզերքն ստեղծվեց վեց օրում և ավարտվեց մաքրու արարմամբ, դրախտի կենտրոնում կենաց ու իմաստության (բայու և յարի իմացության) ծառերի անճեռնով (Մենդոզ, I, 1-2, 15): Առաջվա չօրեռն դեռ աշխրներ կունենանց անդրադառնալու աստվածաշնչյան դրախտին, կենաց ու իմաստության ծառերին: Այստեղ բավարարվեց մշելով, որ դրախտի տեղդոշմանը ծառայող զգալիոր փաստարկը այնտեղից չոթս գետերի (Եփրատ, Տիգրիս, Գեհոն և Փլատոն) արտահոսելը, ամեկրայրենն ցույց է տալիս, որ Աստվածաշնչյան հիշվող դրախտը, հետևաբար մասն ցրտ կենտրոնում բարձրացող կենաց և իմաստության ծառերը գտնվել են Հայկական լեռնաշխարհում: Այլ կերպ ասած՝ արարչագործության կենտրոնն, ըստ Աստվածաշնչի, Հայաստանի տարածքն էր:

Թեքևս ավելի սպասելի պիտի լինել, որ Հին Կտակարանը գրի առած հրեաներն արարչագործության կենտրոնը համարելին իրենց հայրենի երկիրը, ինչը, սակայն, այդպես չէ: Այս փաստն առավել ուշագրավ և հատկանշական է դառնում, երբ Հայկական լեռնաշխարհը որպես արարչագործության կենտրոն է հանդես գալիս էին Առաջավոր Ասիայի մի շարք ժողովուրդների տիեզերաստեղծման ավանդություններում, որոնք գրի են առնվել Հին Կտակարանից դարեր առաջ:

Միջագետքի հարավի վաղագույն բնակիչները, որոնք մեզ իայտնի են գրավոր հուշարձաններով, չունեինքն են՝ ցույսօք չարգարանված ծագումով մի ժողովուրդ, որը՝ ստեղծեց յուրօրինակ մի քաղաքակրթություն (այդ բժում՝ հիմք դրեց սեպագրությանը) և Բ. ա. II հազարամյակի սկզբնին հետագավ պատմության յատերարքեմից:

Բ. ա. III հազարամյակի I կեսին Արարական բերակրողց Միջագետք ներթափանցելին սեմական ծագում ունեցող գեղեր, որոնք կենտրոնական Միջագետքում ստեղծելին մախ Արալի, հետագայում՝ Բարելոնի բազա-

¹Աշխարհի բազմաթիվ ժողովուրդների մասն ենան արտակերպությունների մասին տես Վ. Բ. Տուրոբալի "Тора", "Архео жеман", "Архео митрог", "Архео оскаваня" (МНМ, т. 1, 1992, с. 311-315, 396-407), "Пун жеман" (МНМ, т. 2, 1992, с. 350) հոդվածները:

փոստրոններ, իսկ հրափռան Ասորեստանը: Երանք յուրազրեցին յամբարական քաղաքակրթության նվաճումները՝ յուրովի զարգացնելով դրանք: Փոխառությունների մեջ մեծ տեղ էին զբաղում Խոզոր արժեքները, այդ թվում՝ պարսկագործության վերաբերյալ որպէս ախանրագույցներ, որոնք սերտանցին սեմականների հետ: Շումերական քաղաքակրթության նվաճումները սեպագրի հետ տարածվեցին նաև այլ ժողովուրդների շրջանում: Այդ է պատճառը, որ Միջագետքի հնաքնակ տարբեր ծագում անցող ժողովուրդների գրավոր հուշարձաններում հաճախ են հանդիպում մամուրյումներ և քնդիանություններ, որոնց մի մասին առիթներ կանխմանը անդրադառնալու մեր աստղիկա շարադրանքում:

Տիեզերատնդածան վերաբերյալ յոմերական անբողական բնագիր մեզ չի հասել: Այդ մասին առանձին դրվագներ են ներկայացվում զանազան բնագրերում, որոնցից ենայսպիսի չէ վաղին վերականգնել տիեզերատնդածան յոմերական ավանդությունը:

Արարչագործության մասին պատմող էին միջագետքյան ամենատարգմական բնագիրը բաբելոնյան «Էնուրա էլիլ...» («Երբ վերևում...») պոեմն¹: Երբևրևում պատմվում է, որ նախակերտական ժամանակաշրջանում «եթը վերևում անվանակալված չէր երկինքը, իսկ ներքևում ցամաքն էր ամառան», երկու աստղաստեղծ օվկիանոսները՝ Ախտան (յոմնի, Արգոն) և նախամայրի միամայր, «իրենց ջրերը խառնեցին մեկտեղ», և ծնվեցին աստվածների աստղյակ սերունդները: Երանց անհամազուտ վազբը, սակայն, սկսեց զայրացնել երկու մախաստեղծ աստվածներին, որոնք որչափ են ոչնչացնել երկուստապալ աստվածներին: «Արցիմներին փրկեց Թրանցից լիաստեղծությունը՝ Հայան², որը սպանեց Ափտան և նրա վրա քարծխաքրեց իր կազարտեր՝ կոչելով հենց «Ափտան»³: Քառախց ա-

¹The Creation Epic, ANET, p. 60-72 (tr. E. A. Speiser); MM, p. 228-277 (tr. St. Dunlop); "Корань мессы...": "Эпоса Эану" (История о сотворении мира), ROTCC, c. 32-51, (пер. В. К. Ахремеева). Դեռևս անվանակալված է ջուտ սկզբնաբառերի:

²Հայան (Էա, շոմիր, էնկի՝ «տիրակալ երկր») բնագրում հանդիպում է նաև «Նոտիմնուր» մակդիրով, որը նշանակում է «տնդածու, արարիչ»: Հայան էնկիի արարչագործության քաղմարիկ դրվագից են պատմվում միջագետքյան մի շարք բնագրերում (այդ մասին՝ ստորև):

³Արգոն (Ափտոն) անվամբ Միջագետքում աստվդայախ հայտնի էին ասորերկրյա օվկիանոսը, որի սխրակալն էր Հայան-էնկի, և ուրջ ստեղծ տաճարներից Նոտիման (Ափտոն) և խոտիակոս ավանդություններում Արգոն հանդես է զայն նաև որպես երկրային տարածք (խոտիականում՝ քոտար, տե՛ս NYH, c. 309), որը, թեև, ասորերկրյա օվկիանոսի և երկնքի կապի շրջանն է: Հին միջագետքյան պատկերազարդության մեջ տվողապար Եփրատն ու Տիգրիսը սկզբնավորվում են Արգոի տիրակալ Հայան-էնկիի սուրբի շրջանից կամ ձեռքի շոնամ սկզբից (տե՛ս նկար 1-2): Նույն աստվածը հայտնի է նաև «Ո՛նի նազրե»՝ սակունքների տիրակալ-սխաղոսով (վնչ, հատկանախորեն, վերաբերում է Եփատի և Տիգրիսի ակունքներին), Եփրատով հոսող նարս ջուրը հանարժիկ է Արգոնի սկզբ անող (A collection of Sumerian and Akkadian Incantations, Graz, 1958, IX, p. 110-124, հղումն ըստ

զատկամ իր նոր կացությանում Հայան մերձենալով կնոջ հետ՝ ծննդ Մարտիկին: Կարգ ու կանոնի հաստատակիր յատուտ և ամուսնու վրեժը հանգիստ չեն տալիս թխամարին, որը որոշ ժամանակ անց մայրախ է դուրս գալիս երկուստարդ աստվածների դեմ: Նրանցից և ոչ մեկը չի համոզվում դուրս գալ թխամարի դեմ, և դասթույնը փրկում է միայն պատանի Մարտիկը: «Վերջինս համաձայնում է մարտնչել ընդդեմ թխամարի, երև ընդդեմ աստվածներից ճանաչելն նրա գերագույն իշխանությունը, ինչլիս սրվում է համաձայնություն՝ Վճռական մարտում Մարտիկը հաղթում է թխամարին, և սկսվում է տիեզերքի աջալուծը նրա կողմից: Թխամարի մարմինը երկատելով՝ նա մի կեսից նախ ստեղծում է երկինքը, ապա գլխի վրա բարձրացնում է նախնական լուր, որի ներքից՝ թխամարի եզկո աչքերից բխեցնում է Տիգրիսն ու Եփրատը՝ Մարտիկ մյուս կեսից Մարտիկը ստեղծում է երկիրը և ամրապնդում երկնքի ու երկրի կապը: Այնուհետև Հայրա աստվածն աքաբում է մայրկաշվից ցեղը, «Արգոնի» նմանությամբ աստվածների կառու-

ճարատում, 1987, էջ 262-263): Արգոնում էին պահվում տիեզերքը կառուցարող աստվածային սուրբ օրենքները («մե»), իսկ շունբրական էպոսում «աստվածային սուրբ օրենքների երկիր» է կոչվում Արատում՝ Հայկական լեռնաշխարհի ցայտը հայտնի առաջին պետական կազմավորումը (տես էջ 36, ծնթ 1 և Հավելված Ա): Նշված փաստերը գուցե են տալիս, որ ստորերկրյա օվկիանոսի և երկրի կապի շրջանը, վերերկրյա Արգոն այն շրջանը, որում Հայան տարանցի նախաստեղծ Արգոն-օվկիանոսին և նրա վրա կանգնելուց «Արգոն» կոչվող իր կայարանը, գտնվել է Հայկական լեռնաշխարհի տարածքում: Նման եզրահանգման օգտին է խոսում Հ. ա. III հազարամյակի միջուկադրյան մի կնիք (նկ. 1), որին Հայո-Էնկին պատկերված է եփրատն ու Տիգրիսը խորհրդանշող ջրաշիջելով և մի սուրբ Հայկական լեռնաշխարհի հարցալը եզկող Մաշու (Մախիտա-Մափոն, տես էջ 13, ծնթ. 1) լեռներից հեկամ (որոնց մեջտեղից ծաղկում է արևը): Նույն կնիքի վրա Հայո-Էնկիի ոտքերի միջևճառում պատկերված կենդանին ցույց համարելով Ա Փիլիպոսյանն ու Հ. Բանաչյանը այն դիտարկում են որպես «խորհրդանշային աշխարհագրական ժամկապի»: Տալիոսյան լեռների, և վերջիններս Եփրատի ու Տիգրիսի ակունքի շրջանի հետ համարում են Արգոնի տարածքը: Հեկնակնեթն Արգոնի հետ են կապում Հայկական լեռնաշխարհի մի շարք տեղանուններ՝ Արգիրի, Արատեղ, Ապոսեկանը, Ասիգոն, Ապրափծոր, Բազու, Բզնունք, Բզնունյաց լեռներ, Բզնունյաց ծոց (և կղզիներ) և այլն (Փիլիպոսյան, Բանաչյան, 1997, էջ 67-69): Ա. Փիլիպոսյանի ու Հ. Բանաչյանի դիտարկումը կապված ցույց և Տալիոսյան լեռների հետ, շահեկան կցիներ խնդրի լուծման համար, սակայն նարկ է նշել, որ պատկերված կենդանին ոչ թե ցույ է, այլ՝ այծ (վիթչիկն կապվում է Հայո-Էնկիի պաշտամունքի հետ, կենդանուսեր պատկերվելիս նա ներկայացվում էր այծի գլխով և ձկան մարմնով, իսկ նրա նաջը կոչվում է «Արգոնի այծ»): Այդուհանդերձ, Մաշու լեռների առկայությունը, ինչպես նաև շունբրական «Էնկի և Նշիմախ» անցի համաճայն՝ մարդու աքաբումը Հարախում Արգոնի կապից (տես «Ատոն» պատկերով ու նմանությամբ լուծվում) և մեր վերջ շարադրած փաստարկները լուծվում բաժնադար են Արգոն-Հայկական լեռնաշխարհի կապը ցույց տալու համար: «Պեռնի մեկնություններում այս մասին մանրամասնվում է «Տիգրիսը նրա աջ աչքի է, Եփրատը՝ ձախ աչքը» (ՌՕՏՑ, ս. 287):

գրո՞ւմ են Բարեպետը «Աստուծո՞ւ արարածները», ո՞ր հավիտյանս այլտի իշխեր Մարտոկը բարեխնդիրների գերագույն աստվածը՝

Տիեզերաստեղծման այս արամուրթյան մեջ, իբրև արարչագործության կենտրոն, նսնդես է գալիս նախնական լեռը՝ քարծխազգամ Թխածափի գլխի վրա, որը յուրօրինակ կապ է դասնում երկնի և երկրի միջև: Լեռից սկզբնավորվում են Տիգրիսն ու Եփրատը, այսինքն՝ աշխարհ ևս արարչագործության կենտրոնը Հայկական լեռնաշխարհի տարածքն է:

Բառասպելն ուժերի դեմ հաղթանակի, սպարոված հակառակորդի վրա լեռ բարձրացնելու և նոր աշխարհակարգ ստեղծելու պայծառ է քնկած նաև յուրենրական Նիմուրթա աստծուն (գերագույն աստված Էնլիլի որդուն) փառաբանող վիպաարձ՝ Հատկանշական է, որ այստեղ ևս նույն աշխարհակարգի հաստատումը տեղի է ունենում Հայկական լեռնաշխարհում՝ Տիգրիսի ակունքի շրջանում:

Հին միջագետքյան աշխարհկենտրոնների համաձայն՝ տիեզերակարգը հաստատուն են պահում Մաշա (Մասա) լեռները, «որ ալգալոյսն ու մալլանուտն են ամեն օր պանազանոս, վերևում հասնում են երկնային ծովածքին, ներքևում՝ նրանց կտրծրը տանդարամեղին է հասնում»՝: Այս լեռները, որոնց Գիլգամեշը հասնում է անմահության երկրի ճանապարհին (որը ձգվում էր Եփրատի ակով), և՛ տեղանքով, և՛ անվամբ նույնանուն են Հայկական լեռնաշխարհի հայտնից եզերող Քաշխարի (Ներկայումս՝ Տոր-Արլիկն) լեռներին, որոնք համական և միջնագետքյան հայկական աղբյուրներում հայտնի են Մասիտա և Մասիոն անուններով՝

Սեմական գեղերի արեմտյան մի հատվածը բնակվելով ներկայիս Սիրիայի ելուսխում՝ Թ.ա. 14-13-յդ դարերում ստեղծեց Ուգարիթ քաղաք-պետությունը, որից մեզ են հասել մեծ թվով գրավոր հուշարձաններ: Ուգարիթյան բնագրերի համաձայն, նրանց գերագույն աստված Ելուի (Էլի) բնակավայրը գտնվում էր Մեծ Գեռի ակունքներում, որտեղից սկզբնավորվում էին երկու օվկիանոսները՝: Ուգարիթյան տեղեկությունների քննությամբ եին առաջադրյախական պատկերացումների համաստեղծում քույլ է տալիս Ելուի (Էլի) բնակավայրը տեղադրել Հայաստանի լեռներում, Մեծ Գեռը նույնացնել միջագետքյան անմահության երկրի և Աստվածաշնչի Եղեմի մայր գետի հետ (տե՛ս «Աստուծո՞ւ արարածները ա՛ն մահությանը» ակնարկում), իսկ երկու օվկիանոսների (երկնային և երկրային կամ, զուգե, ստորերկրյա) սկիզբը մեկնաբանել իբրև աշխարհաբարձան կենտրոն՝:

¹Պոնեմ պաղագական տարեկական Մարտոկին փոխադրվում է Աշուրի գլխավոր աստվածը (ՅՕՏՇՇ, Է.284), որը, ծանկանափորեն, պայմանափորված է վեջինիս գերագույն իշխանությունը շնչելու միտումով:

²van Dijk, 1983; Kramer, 1961, p. 79-82; Kravce, 1965, Է. 206-208; ETCSL, 1.6.2.

³ԱՄՊ, Էջ 143; ՈՒՄԱԲ, Է. 200-201; ANET, p. 88; MM, p. 96.

⁴Տե՛ս «Անմահության սրբոտմներում. Հայոց երկրի ճանապարհը» քաճմում:

⁵Ունդուտ, 1987, Է. 56, 85 (նաև եղված գրականությունը):

⁶Lipinski, 1971, p. 41-57:

Նկ. 1

Նկ. 2

Իր արարչագործության կենտրոն հանդիսացող Իլյո (Էլ-կոն)ը (չի) աստծո քննադատելին ցտեսել է Հայկական լեռնաշխարհում, ակնհայտ է նաև քանոնական մի ասքի ուշ խեթական տարբերակից, որի համաձայն նա քննադատ էր Արեմոտյան Եփրատի (քննադատմ Մարա) ակոնքի մաս¹ :

Տիեզերատեսիլման մասին հայկական նախադրյալներում ակնհայտ է դառնում ինչ չեն հասել Հայ մատենագրության և ժողովրդական բանավորության մեջ պահպանված տեղեկությունները, սակայն, ոչ միայն ցոյց են առնում մասն ակնհայտության գոյությունը նախադրյալներում և Հայաստանում, այլև դրա համանմանությունը Առաջադր Ասիայում տարածված վերակայալ պատկերացումներին: Մասնավորապես, որպես արարչագործության կենտրոն տեղեկական լեռ է հանդես գալիս մախալքիստոնական Հայաստանի գլխավոր հոգևոր կենտրոն Բարձր Հայք նահանգը, որ գտնվում էին Հայք ստեղծված Արամազդի (Մայք դիպոնի Ա-նահիսի, Նանն աստվածուհու, Արեգ-Միլքի և այլ պաշտամունքային կենտրոններ: Բարձր Հայքն «Աշխարհացոյցում» քննարկվում է հետևյալ կերպ. «Այս երկրամասը, իրապես, ինչպես ցոյց է տալիս իր իսկ անունը, բարձր է ոչ միայն Մեծ Հայքի մեջ գտնվելու, այլև այդ աշխարհից, այդ պատճառով էլ նրան աշխարհի գագաթ են կոչել: Նա զետեղ է արծալում աշխարհի յոթ կողմերը. (Բարձր Հայքից) սկզբ են առնում չորս խոշոր գետերը²... Իսկ Փավստոս Բուզանդի «Հայոց պատմության» էջերում պահպանվել է Բարձր Հայքի լեռներից մեկը անունն ու բնութագրվող «... Մեծ լեռան վրա» աստվածների տեղում, որ կոչվում է արսո Նահատա»³: Չորս խոշոր գետերին մեկը կանոնադրյալները դասադի մասին խոսելիս, արտեր արծալանագրված միայն, որ հին հայոց աշխարհը լրացնում էր մեծ Բարձր Հայքը համարվել է «աշխարհի գագաթ», իսկ նրա Մեծ լեռը «աստվածների տեղ»: Ուշագրավ է, որ «Աշխարհացոյցը» «աշխարհի գագաթ» անունով է հիշում Բարձր Հայքի հարևանությանը տարածվող Բյուրակնի լեռների (որտեղ, ըստ մինչև մեր ժամանակների պահպանված հայկական ավանդազրույցների, գտնվել է երկային զբաղոթը) ամենաբարձր գագաթը՝ Սերմանց (Մրմանց) լեռ⁴: Այն կարող է համապատասխանել ներառյալ-

¹ E. Ascherti and Storm-god (tr. A. Goetze), ANET, p. 519; ԽՄԿ, Է. 167-169; Լոնսկի, 1971, p. 56. Խեթական միջավայրում մայն գետի սրբազան համարվելու մասին տես ԽՄԿ, Է. 186-191.

² Երեմյան, 1963, էջ 106; Անանյա Երևանյացի, 1979, էջ 291.

³ Փաստոսի Բիսպոսացոյ, 1912, էջ 327: Չորսուր քննարկում «... Ի Մեծի ճիւղին ք տեղի դիցի» գոր կոչին արսո Նահատա»: Աշխարհաբար բարձրանության մեջ այս հասկանալի ճանաչվում տեղականապես համարվել է «մեծ լեռների» բարձր «... Մեծ լեռան վրա, աստվածների (ճեղխանների) տեղում, որ կոչվում է Անահիտի արսո» (Փավստոս Բուզանդ, 1968, էջ 259): Գ. Պատկանյանը և նրան նմանելով Սե. Մախալքանցի ցտեսել են, որ «արսո Նահատա»-ի փոխարեն պետք է կարդալ «արսո Անահատ» (Փավստոս Բուզանդ, 1968, էջ 259, 335, ծժք. 170):

⁴ Երեմյան, 1963, էջ 107-108; Անանյա Երևանյացի, 1979, էջ 293.

կան ազանդագրությանը սերմնաժայռային կենսածին լեռանը՝

Տիեզերական լեռ սովորաբար հանդես է գալիս եռամաս կառուցվածքով, որի զազարին բնակվում են աստվածները, լեռան տակ՝ չար ուժերը, իսկ կենտրոնում (երկրի վրա)՝ մարդիկ¹։ Մեծ Մասիսը հայ մատենագրության մեջ հայտնի է իբրև «արեգակնաճև լեռան»², «քարձրագոյն լեռան քան լան աննայն տիեզերս»³, որի լեռնաբուն բնակվում էին չար ուժերը՝⁴ «Կս ցո յց է տալիս, որ հայոց վաղճրական հավատալիքներում Մեծ Մասիսը ևս ներկայացել է որպես արարչագործությունից հետո տիեզերակայքը գահաջանող սրբազան լեռ

ԱՐԵՆԵՐԻ ԵՐԿԻՐԸ

Աստվածաշնչում դրսևորող Եղևնը, կերպարակվում է «արևելքի կալմուն» (Մենուց 2, 8)։ Մենուց գլխի մեկ այլ մասում սրբաբնակվում է, որ Եռյի տապանը փրկվեց Արարատի լեռներում (իճա Հայաստանում), հետո զենևա մեկ լեզվով խոսող մարդիկ «արևելքից» գնացին և Սենաարի երկրի մի քաղաքում «որչեցին կատուցել երկնամաս «քարեղևյան աշտաբաղը»՝⁵ «Իրա հասար Աստված խոստնեց մարդկանց լեզուները և սփռեց նրանց աշխարհով մեկ (9, 1-9)։ Երկու դեպքում էլ Հայաստանը (Եղևն - դրախտ և Աշտաբատի լեռներ) ներկայացվում է իբրև արևելքի երկիր, միևնույն, այն Հին Կաակասոսը գրի առած կրեաների երկրից հյուսիս էք գտնված։ Եռյն գլխի մեկ այլ դրվագում Երկրի սակաճ կրկնվում է միևնույն պատկերագրումը. «Եվ Հակարը ճամփա կլավ և գնաց արևելքի որդիների երկիրը... Եվ Հակարն ստաց նրանց, «Երբայքնեթս, որտեղի՞ց էք դուք»։ Եվ նրանց տասպին, «Մենք հրատանից ենք»...» (Մենուց 29, 1-5)։ Հակարը Պաղեստինի հարավային Բեջասարե քաղաքից ճանապարհով մ է Հայկական լեռնաշխարհի հարավարևմտյան աանմանի հարևանությամբ գտնվող հյուսիսմիջագետքյան հրատան քաղաքը, որը, չնայած Բեջասարից տվյալ հյուսիս գտնվելուն, կոչվում է «արևելքի որդիների երկիր»։ Բնված փաստերը ցույց են տալիս, որ գոնե Մենուց գրքում Հայկական լեռնաշխարհը որոշ հայակից շրջանների հետ համարվել է «արևելքի երկիր»⁶։ Որտեղի՞ց է գալիս նման պատկերագրումը.

¹Մարտիրոսյան, 2000։ Հեղինակը հավելում է տիեզերաստեղծման ախտերաբանության մասերն տեսնել «Սասնո ծեղր» եպոսի աստղին մասում, որ «Կապու ծովը» (որին «ծեղր չկա») խորհրդանշում է տիեզերական օվկիանոսը, «չոք թաղթ» տիեզերական լեռը, նրանից բխող և որտեղ յոթս թայթք բռնած» «ալիտակ աղբյուրը» «աննամական» ցուրն ու աշխարհի չինս կազմեք ոտզող դրախտային գետը։

²Тосорон Б.Н., "Тора", МНМ, т. 1, 1992, с. 311-315.

³Մովսիսի Խորենացույ, 1913, էջ 39.

⁴Նրան սրտանից, 1842, էջ 14.

⁵Մովսիսի Խորենացույ, 1913, էջ 192։ Մեծին Վարդանույ Բարձրերկրցույ, 1861, էջ 51։⁶Նամանակյան, 1969, էջ 362-364, 481.

⁷Նաթի է կել, որ Հին Կաակասում միջո չև «արևելք» ամվելով հասկալում

Միջազգայրյան «Կիզամեն» էլրատմ դրախտի ու անժողովրդյան երկրի սահմանը Մաշո¹ լեռներն են, որ սեղի են օտեննում արևածագն ու մայրամուտը .

Եւս յսել էր լեռների մասին, որոնց անունն է Մաշո .

Հենց որ այդ լեռներին մա մտեցաւ,

Որ այգալոյսն ու մայրամուտն են անն որ պահպանում,

Վերեւն իսսնում են երկնային ձուլվածքին,

Վերբևում նրանց կործր սանդարամետին է իսսնում .

Մաղդակարիճներն են պահպանում նրանց յայտալաները .

Անարկու է տեսք նրանց, հայացքը կործանող,

Երանց աղալածող փայլը լեռներ է տապալում :

Արեզ ծագելիս ու մայր մտնելիս Արևն են նրանց պահպանում .²

Աշխիթն՝ ըստ հին միջազգայրյան պատկերացումների (որոնց մի մասը տեղ է գտել Աստվածաշնչում), Հայաստանը արևածագի (արևի եզման արևելքի) ու մայրամուտի երկիրն էր, արևի հանգվածատեղը էլ Միջազգայրից ու Պարստանից հյուսիս տալածվող լեռնաշխարհի կամարվել է «արևելք» ոչ թե ըստի աշխարհագրական կողմ ցույց տվող, այլ «արևի ելքի երկիր» իմաստով : Հեռագայում մախմուկան իմաստը մառազվել է, և ըստն ընկալվել է աշխարհագրական իմաստով : Ասվածքը կայելի է երմնագրից մաև նրանով, որ Հայկական լեռնաշխարհի արևի հանգվածատեղը լեռնալու մասին պատկերացումը պահպանվել է մաև իտերական աղբյուրներում : Վերջիններիս կամածայն, այնպալը ծագում էր «Արևելյան ժողից», սրբ, դատելով փաստերից, «Կանա յնի իտերական անվանումն է՝ Դա լեռնալին համառնույն : Գ. Մովսնմտյանցի 19-րդ դայում գրի ստած կայկական ավանդալրայներին, որոնց կամածայն արևի ննջարսներ գտնվում էր Կանա յնի հատակին, որտեղից աննն ստավուս եմում և որ աննն գլշեր վերադարնում էր ցերեկվա լուսատունն³ :

Հայաստանի՝ արևելքի երկիր (ոչ աշխարհագրական իմաստով) լեռնալու մասին չափազանց հետազոթրի տեղեկություն է պահպանել «Սասնա

Հայկական լեռնաշխարհն ու կարակից շրջանները, իսկ երեմիայն և եզերիելի մաղգարեություններում իսսատանյան պետական կազմալրդումները նշարտենն իսսարվում են հյուսիսային : Դ. Ալիշանը վկայալիցելով անցյալում կայտնված տեղակաները Հայաստանը «Արևելք» կամ «Արևելյան ստն» կրելու վերաբերյալ և վերջումելով Հին Կտտեղրամի այլ դավազները կարակազնում է, որ Աստվածաշնչում «արևելք» են կալվում երկրամեջ արևելք ընկած բոլոր երկրները (Ալիշան, 1904, էջ 252, ծրբ. 8) :

² Գրեմական շրջանակներում եղել են Մաշուն Սնծ Մաշիտի և Հայկական լեռնաշխարհի կազմալր կեբրող Մաաիտու / Մաաիան (այժմ՝ Տաղ-Արդիմ) լեռների նուս նուսնայման առաջալիկներ, որոնցից ստավել ընգտնելի է կրկրորդը (Lichner-Haus, 1927, S. 797-798; Ինգվելան, 1947, էջ 119-132; Lipinski, 1971, p. 49-50) :

³ ԱՊ, էջ 143; ՍՄԼՄ, է. 200-201; ANET, p. 88; MM, p. 96.

⁴ Մատու, 1980, է. 136 :

⁵ Մովսնմտյանց, 1978, էջ 76 :

ծոեք» կամ «Սասունցի Դավիթ» էպոսը, ինչը մի տեսակ անուշադեպյան է մատնվել: Էպոսի «Սամասար և Բարդասար» ճյուղի առաջին մասում («Կովի Բարդասարի խալիճայի դեմ») Մովսեսը սրիկներին խորհուրդ է տալիս Բարդասարից վախելու Հայաստան հետևյալ խոսքերով՝

Փախն ք, գնացի ք Հայոց բազավորի բարսը:

Գիշեր սքայծառ աստղն քմեք նշան,

Տիրեկն էլ նարպուցն ք

Արևելից բազավորի էրկիր՝:

Հայաստանը մեր էպոսում կոչվում է «Արևելքի բազավորի երկիր», մի քննադրում, որը կարող էր ծագել ու պատկանված լինել միայն և միայն հնագույն ժամանակներից՝:

Ի մի քերեղով յամերս-արադական, խերական, հինկրոսյական (աստվածաշնչյան) և հայկական տարբերակների տվյալները տեսնում ենք, որ Հայաստանը հնագույն ժամանակներում պատկերացվել է իբրև արևի քնակորթյան փայր, հանգստության, արևի ելքի (արևելքի) և ճուտքի երկիր՝

Արքուն անենք մի ներաղություն: Ինչպես տեստեր Հին Կասկարանի կարեղագույն դավազներում (Եղեմ, Գրմեղեղ և այլն), Հայաստանը հասնոյն է գալիս իբրև «արևեկը»: Ելնեղով դրամից՝ չի՞ կարելի, արդյոք, ենթադրել, որ Նոր Կասկարանում ևս կիշատակվող «ժողովրդն արևեկից», որոնք առաջինը եկան աղբյուրնու Հիտտու Բրիտանի մեամը, Հայաստանի քրմերն էին, և առաջինը աղբյուրնու միատիկական ինչ-որ խորկարով չի՞ կապվում, արդյոք, քրիստոնեությունը պետականորեն առաջին անգամ Հայաստանում ընդունվելու հետ...

ԿԱՏԱՌՆ, ԱՍՏՎԱՆՆԵՐԻ

Առաջին քամնում նշվեց, որ հին միջագետքյան սեպագիր աղբյուրների թուրքինակ հանրագիտության համդիտացող Բիքուտտի (Ք.ա. 4-3-րդ դդ.) «Բարեխմիկա» եռանասուր աշխատություն մեզ Հայաստանը ներկայանում է իբրև աստվածների քնակալայր: Եվ այդ տեղեկությունն իր տեսակի մեզ եզակի չէ:

Միջագետքյան «Գիլգամեշ» էպոսի համաձայն, Գրմեղեղից հետո մեծ աստվածները ժողովի հավարվեցին փրկության լուսն փառ և փրկված հե-

Սասունցի Դավիթ, 1939, էջ 27, 1981, էջ 21: Նոր համաձայնեց քննարկում այս համոխանք քերվում է ոչ նախան տարբերությանը (Սասունցի Դավիթ, 1993, էջ 35): Դիլչազըսով է, որ Լարսոցնա դարի նրկում Թադեոս առաքյալի եղեօխայից դեղի կրոնիս՝ Հայաստանի խորքեղ բարոնելու գնացը ներկայաղվում է աղբյուրն «Եվ նա էլավ գնաց զխի Արևեկ» բարոնելու Բրիտանի Ավետարանից (Լարսոցնա, 1868, էջ 46; հմմտ. Պետրոսյան, 1990, էջ 7): Բնագրի հին ասորական տարբերակի համաձայն՝ Թադեոսը Եղեօխայից ահեղ է Ետեր (Պետրոսյան, 1990, էջ 7), որը եղեօխայից կրոնիս էր գտնվում: Տվյալ քննարկում Հայաստանի հանդիս գալիս իբրև «Արևեկ», քերեկ, հնագույն յրթանից եկող կիշողության արտահայտություն է:

յութն անմահս բուն շնորհեցին «աստվածների կաճատում»¹։ Միջագետքյան ավանդույթունը չբնեղելից փրկարյունն ու մարմարկության սկզբնավորումը կապում է Հայկական լեռնաշխարհի հետ (տե՛ս «Երբ չբնեղեք սրբեց ամեն քան» քանոն 6), ոտտի և այնտեղ պետք է գտնվի «աստվածների կաճատը»։ Այնտեղ մեծ աստվածների ժողովի հավաքվելով վճռեց են կարևորագույն հարցեր, պտնցեց էր մարդկությանը վերապրելու իրավունքի շնորհումը։

Աստվածների «ժողովի լեռան» մասին նիշողություն է պահպանվել Աստվածաշնչի Մաալու մարգարեության Բարեկոնի բազմավորված վերաբերյալ հատվածում. «Կու պտիղ մեզ ատում էիր, «Երկինց պիտի քարծրանամ ու իմ արտու Աստուս աստղերից վեր պիտի քարծրանեն, և պիտի քնակվեն ժողովի լեռան վրա՝ հյոսիսի կողմերում, ամպերի քարծրության վրա պիտի քարծրանան, Բարձրյալին պիտի նմանվեն...» (14, 13-14)։ Աստու գտար հյոսիսում է նիշատակում մահ Հին Կտակարանի պարսկահուն գրքերիս մեկը՝ Ենթի 1 գլխք (25, 3-5)²։ Աստու քնակավայրի հյոսիսում գտնվելու պատկերազտում այնքան տարածված է եղել հին երրաթական իրականության մեջ, որ Մյուն լեռը Սաղմոսաց գրքում համարվել է հյոսիսում գտնվող, չնայած այն քարծրանում էր Երտապնում. «Տիր մեծ է, և յախտ օրենյալ մեր Աստու քապաղում, իր սուրբ լեռան վրա։ Ողբ երկրի ուրախությունը հյոսիսային կողմերում եղող Մյուն լեռն է, Մեծ Թագավորի քաղաքը» (47, 48, 1-2)։

Հին Միջագետքում և հին երրաթեցիների շրջանում աստվածների ժողովավայրի մասին եղած տեղեկությունները համարելի են հյոսիսայինական Ուգարիթ քաղաքից (Ք.ա. 14-13-րդ դդ.) հայտնաբերված դիցաբանական քնալքի հատրդությունների հետ։ 'Իրանց համաձայն, գիրագույն աստված Երտի քնակավայրում, որը գտնվում էր Հայաստանի լեռնեղում³՝ լստ քանանական սաթի ուշ խնրական տարրերակի՝ Արմ. Խիրատի Մալա գետի ակունքի շրջանում⁴՝ ժողովի և խնջույքի էին հավաքվում ուզալթրյան դիցարանի աստվածները։

Աստվածների ժողովավայրում նրանց խնջույքների մասին է անողրակարեն վկայում «Կիզամեշ» էպոսը, որի համաձայն Կիզամեշը (Մաալու լեռների հարթամարեղուց լեռն՝ Հայկական լեռնաշխարհի մտար գլուխկույ) հետևանքիսցում է Մաալուիին «աստվածների տնտեսանում», որը «անական գարեջուր է հյոսալիրում նրանց»⁵։ Միջագետքյան աստվածների խնջույքով են նրան մահ մարդու պարտումը, որը կատարվեց Հայկական լեռնաշխարհում (տե՛ս «Աստու պատկերով ու նմանությանը» քանոն 6)։

¹ՀԱՊ, էջ 155; III, 13, c. 212; ANET, p. 93; MM, p. 109.

²Lipinski, 1971, p. 56.

³Lipinski, 1971, p. 41-57.

⁴El. Aschert and Storm-god (tr. A. Goetze), ANET, p. 519; ԴՄԻ, c. 167-169; Lipinski, 1971, p. 56.

⁵ՀԱՊ, էջ 146; III, 13, c. 204; ANET, p. 89; MM, p. 99.

Աստվածների ժողովատեղ լինելուց բացի, հնագույն առաջափորտական հավատալիքներում Հայկական լեռնաշխարհը համարվել է նաև աստվածին աստվածների բնակավայրը կամ կապվել նրանց պաշտամունքի հետ: Լեռնաշխարհի հետ են կապվել միջազնադրյան մեծ աստված Հայա-Էնկիի և նրա որդի Դոմոզիի պաշտամունքը, որոնց մասին կխոսվի աստվածին: Ըստ խոսիակաև դիցաբանության Հայկական լեռնաշխարհի հայազուն էին գտնվում միայնակ հասցրյալ ճրկու գերագույն աստվածների կացարան-պաշտամունքային կենտրոնները, Կամարիիցը Ուրեկիում (Մաշու-Մասիան լեռների շրջանում) և Քեչուրիիցը Կումանու (Մեծ Հայքի Կողովաց աշխարհի տարածքում)¹: Հայոց լեռնաշխարհի մի շարք ժողովուրդների ափանդազրույցներում համարվել է Արև աստու բնակատեղին, որոնց անդրապարձանք նախույթ բաժնում:

Հայկական լեռնաշխարհի աստվածաբնակ տարածք լինելու մասին սրատկերացումը չէր կաշտո գոյություն ունենալ Առաջափոր Ասիայի բազմաթիվ ժողովուրդների մոտ, ասանց նրա տեղաբնիկների շրջանում յայն տարածում ունենալու: Եվ որքան էլ քրիստոնեության մուտքը Հայաստան տղեկզվեց նախաքրիստոնեականի պնչագմամք, այսուհանդերձ, վաղ միջնադարի հայ ճատենազրության Էջկյում պահպանվեցին նմանաբնույթ ուրբակի և անուրդակի տեղեկություններ: Ինչպես այդեն նշել ենք, լատ Փափատու Բուզանդի՝ Բարձր Հայքի Մեծ լեռը հայտնի է եղել իբրև աստվածների տեղ²: Իսկ Բարձր Հայքն «Աշխարհագրյում» քննութագրվում է որպես «աշխարհի գագար»³: Նույն աղբյուրը «աշխարհի գագար» պատվատխաղոտով է նկյում Բարձր Հայքի հարևանությամբ բարձրագույն Բյուրակնի Մերձանց (Մրձանց) լեռը⁴, իսկ Բյուրակնի լեռնեղում, լատ մինչև մեք ժամանակները պահպանված հայկական ափանդազրույցների, գտնվել է երկրային դրախտը (տե՛ս «Աստու պատկերով ու նմանությամբ» բաժնում):

Ի մի բերելով աստիճն բաժիններում ասվածը՝ տեսնում ենք, որ շտմա-արարական, բարեխնրան, ուգարիքյան, քանանական, խառիական, լեբրական, հին եբրայական (աստվածաշնչյան) և հին հայկական աշխարհընկալումներում Հայաստանի վաղմջական ժամանակներից ի վեր ներկայացել է իբրև արարչագործության կենտրոն, աստվածաբնակ երկիր, աստվածների ժողովատեղ, կաճառ, ուր նրանք հավաքվել են և՛ կարևորագույն խնդիրների լուծելու, և՛ խնչույքների...

¹ՄԿԵ, Ե. 125-140; Хачатур М.Л., Кюмрук, МНМ, т. 2, с. 28; Hhaou B.B., Touyt, МНМ, т. 2, с. 505:

²Փատոտի Բիզանդացույ, 1912, էջ 327:

³Երեմյան, 1963, էջ 106; Անանիա Շիրակացի, 1979, էջ 291:

⁴Երեմյան, 1963, էջ 107-108; Անանիա Շիրակացի, 1979, էջ 293:

61858
A 85879

ՈՍԿԵՐԵՐ ԵՐԿԻՐԸ ՀԱՐԱԼԻ

Հին միջագետքյան գրավոր աղբյուրներում աշագրավ տեղեկություններ են պահպանվել Հարալի (տարբերակներ՝ Արալի, Արալու, Խարալի) երկրի մասին: Դրանց համաձայն, այն ներկայանում է երեք կերպերով.

- ա) աստվածների բնակավայր՝ նախքան մարտի արարումը, քաղաքակրթության բնօրրան,
- բ) անդրաշխարհ,
- գ) իրական մի երկիր, որի հարստությունը ունկնդրվում էր

Հարալին վերաբերող բոլոր վկայությունների բննորոշմից պարզ է դառնում, որ այն եղել է իրական-պատմական մի երկիր՝ վկայված մինչև Ք.ա. 7-րդ դարը, որի հետ կապված հնագույն արտեղեյրագումները առասպելականագրերի վերաբերյալ են այն նախ ներկայացնելով իբրև աստվածների բնակատեղի, ապա անդրաշխարհ: Բարեբախտաբար, մեզ հասած գրավոր աղբյուրները և ստեղծագործությունները հնարավոր է պարզել այդ նկիրական ու ասեղծվածային, բայց և իրական երկրի տեղը:

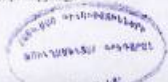
Խնդրի լուծման համար կարևոր նշանակություն ունի չու միական «Լեֆլի և Նիխիտարազ» վերաբերյալ Ք.ա. 20-18-րդ դարերում թվագրվող լուծմիջարկությունը, որը կարելի է կոչել «Գաղթ Թիլմանի առևտրի»:

Վերաբերյալ մեզ հետաքրքրող հատվածի համաձայն՝ Հարալից ունկնդրվում էր ասարվան Թիլման՝ Տազգիչ կլկլի միջոցով: Պատմական Թիլմանը գտնվել է Պարսից ծոցի Բահրեյնյան կղզիներում (տե՛ս «Շուսերական դրախտի ասեղծվածք» բաժնում): Տազգիչի վերաբերյալ ևս ունենք թագնաթիվ տեղեկություններ՝ Սարգան Աշուրագին (Ք.ա. 19-րդ դ.) Տազգիչը հիշատակում է Լուլուրի (Մորթի լճից հարավ) և Սուրիլ-Սուրարուս (հետագայի Արև-Շարբիան՝ Հայկական շեռնաշխարհի) հարավ-արևմուտքում և Սիթագեղեցի կյուսիում) երկրների միջև: Լուլուրիի հարևանությամբ է հիշվում Տազգիչի նաև Խերական տեղության մայրաքաղաքից գտնված խոտիերեն մի քնագրում (Էլամ-Լուլուրի-Տազգիչ հերթականությամբ, Էլամը երկիր է Իրանական տարածաիրի հարավ-արևմուտքում): Բարեբախտ նշանավոր արքա Համմուրաբի (Ք.ա. 18-րդ դ.) արձանագրություններից մեկում այն վկայված է Էլամից, Գուտխումից (Կուտխում՝ Մեծ Հայքի Կուրդագ աշխարհի տարածքում) և Սուրիլից հետո: Իսկ հին աշուրական Տանի-Ալազ I (Ք.ա. 19-18-րդ դդ.) արքան Տազգիչը հիշատակում է Վեդին երկրի հարևանությամբ՝ վերջինս գտնվել է Սիխառի ու Տիգրիսի վերին հոսանքի շրջանում՝ Հայկական լեռնաշխարհում (որպես հեղինակների կարծիքով, այն պետք է նույնացնել Բարձր Հայքի հետ): Այս տեղեկա-

Հարալի երկրին վերաբերող հիշատակությունների մասին տե՛ս Komroczy, 1972, p. 113-123; AD, vol. I, part II, 1968, p. 226-227:

Մեկի և Նինուսից. a Paradise Myth (տե՛ս S.N.Kramer), ANET, p. 37-41; ETCSL, I.3.1. Ընդմիջարկության ստեղծագործությունը տե՛ս Komroczy, 1976, c. 5-36:

Մեկուսում, 1976, c. 12-13, արտ. 26-36 (և եղված գտնականությունը):

յունների անփոփոխից ակնհայտ է, որ Տուզքիչի տարածվել է Հայկական լեռնաշխարհի ամենագն հարավում՝ Լույսերում: Գառախամի և Սուրիի հարևանությամբ¹ (տե՛ս բարոնեզ 1): Ռուսի և Հարալին պետք է փնտրել Բաղիբեյան կղզիներից Հայկական լեռնաշխարհի հարավ ձգվող գծի շարունակության ոլորտում, ինչ՝ Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական կամ հյուսիսային շրջաններում: Այս եզրահանգումը հաստատվում է մեկ այլ փաստով ևս: Հին աշխարհում հաճախ յուրօրինակ ապաստաններ ստանում էին արտադրող երկրի անունը: Սուրաբուտից Միջագետք առաքվող դոնեթի մի տեսակը կոչվում է «Հարալի»², ինչը, եթե համադրենք մի կողմից Սուրաբուտ-Տուզքիչ սահմանակցության, մյուս կողմից Հարալիի և Տուզքիչի ծավալական հարևանության փաստերին, կառանա՞ք Հարալիի և Սուրաբուտի տարածքային համընկնում կամ մոտիկություն, թեպետ չի բացատրվում, որ այստեղ գործ ունենք Հարալիից Սուրաբուտի միջոցով Միջագետք առաքվող դրան տեսակի հետ: Այս դեպքում Հարալին պետք է փնտրել Սուրաբուտից հյուսիս՝ կրկին Հայկական լեռնաշխարհում:

Անփոփոխվող այս համառոտ տեղագրական վերլուծությունը արժանագրենք, որ Հարալին գտնվել է Հայկական լեռնաշխարհում, և հենց տեղանունն իսկ շատ հարագատ է հայաստանյան միջավայրին՝ երկրամասն (այլի վերջավորությունը (մաև հետագա -ալի տարբերակով) լայն տարածում ունի լեռնաշխարհի տեղանուններում (Արամալի, Այալի, Մանանալի, Գալաանալի, Մարալի և այլն): Ց՞ն ալիլի ճշգրիտ Հայկական լեռնաշխարհի ո՞ր մասում է գտնվել Հարալին, դժվար է ասել: Մի նախորդ աշխատանքներից մեկում ներառվել էինք, որ այն կարող է տեղայնացվել Հայկական Տավրոսի լեռներում (Արդ և Օրդ) գյուղերի կամ Գուրդնուսի հիպատակած Արանի կայանի շրջանում) կամ, գուցե, Վանա լճից արևելք՝ Արալեզք (Լեզք) գյուղի ու դաշտի տարածքում³: Չի բացառվում մաև Հարալի տեղանվան նույնությունը Հարք գավառանվան հետ, որի դեպքում կարելի է կապ տեսնել հայոց անվանալիք մախնի, դյուցազն Հայկի կիննած առաջին և ի պատիվ հայրերի (ինչ՝ աստվածների⁴) անվանակոչած Հարք գավառի⁵ ու աստվածների քնակավայր Հարալի երկրի միջև: Նշված բոլոր ներառություններն, ինչ խոսք, կարիք ունեն հետագա հանգամանալի հիմնավորման ներկայումս որոշակի է միայն Հարալիի՝ Հայկական լեռնաշխարհում գտնված լինելը:

Հարալիի վերաբերյալ հատուկ ուսումնասիրության հեղինակ Գ. Կոմորոցին այդ իրական երկրի առասպելականացումը բացատրում է երկու կեննական սղատճառներով՝ Եռմեթից ու Արալից տնեցած մեծ հեռավորության և ուկու հանրելով նայտստ լինելու: Վերջինս, բառ նրա, նույնալիս առասպելականացման է հասցրել Լուրիա երկիրը եզիպտացիների

¹Տուզքիչի տեղադրության վերաբերյալ տե՛ս Բորբոխյան, 1993, էջ 80-83:

²Komoroczy, 1972, p. 118; AD, vol. 6, 1956, p. 89.

³Մովսիսյան, 1992, էջ 43-44:

⁴Մովսիսի Կարենացու, 1913, էջ 33:

պատկերացումներում, «ազնիվ ոսկի» անցող եվիլիան Հին Կտակարանում և այլն¹ : Մեր կողմից ավելացնենք երրորդ զգեստը պատճառը այն, որ եին միջագետքյան պատկերացումներում Հայկական լեռնաշխարհը ներկայացել է իբրև աստվածաբնակ, սրբազան տաքածք, որի վերաբերյալ փաստերի արդեն հանդիպել ենք և դեռ կհանդիպենք:

Իսկ պատարանվ՛ել է այդ երկրի մասին որևէ հիշողություն հայոց մեջ:

Մի կողմ բողմելով Հաբալի-Հարք նույնության վերաբերյալ մեր ենթադրությունը՝ տեսնում ենք, որ հայոց դիցաբանական պատկերացումներում ասկա են նման հիշողության հետքեր: Հայոց հին հավատքի համաձայն՝ մարտադաշտում զոհված հերոսներին հայտնություն էին տալիս «նարալեզ» («այարալեզ») կամ «արալեզ» կոչվող դիցաբանական Լուկները² : Նեոս եուրոտագլոտոթյան հայր համարվող Ա. Հ. Մելյոս «արալեզ» անվան հիմքը կապում էր հին արևելյան աղբյուրներից հայտնի անդաշխարհի՝ Արալիի (Հաբալիի) հետ՝ վերջավորություն համարելով՝ եզ մասնիկը: Երբ հետ նամաձայնելով՝ Գր. Ղափանցյանը ցույց տվեց այդ մասնիկի ավարտությունը հայերենի մի շարք կենդանական անվանումներում (խելզ, քզեզ, լորեզ և այլն. նարալեզները ևս կենդանակերպ էին)³ : Հետագայում այս բացատրությունն ընդունեցին արդէլ զետեմկաններ ևս:

Մյայլիսով, տեսնում ենք, որ հին առաջավորասիական պատկերացումներում իբրև աստվածաբնակ ու սրբազան երկիր, իսկ նետագայում (կապված, քերև, աստվածների սերնդափոխության գաղափարընկալման հետ) մաև անդրաշխարհի ներկայացող Հաբալին իբրևական, պատճառական մի տարածք է Հայկական լեռնաշխարհում: «Անթրինիս քնակիչների դիցաբանության մեջ պատկանվել է նրա մասին հիշողությունը՝ անգամ քրիստոնեության ընդունումից տասնամյակներ հետո. հայտնի է, որ Մուշեղ Մամիկոնյանի ղեմ նրա նայութատեղերը դրել էին աշտարակի վրա՝ հավատալով նարալեզների հաղթություն տալու շնորհիվ»⁴...

«ԱՍՏՈՐ ՊԱՏԿԵՐՈՎ ՈՒ ՆՄԱՆՈՒԹՅԱՍԻ»...

Աստվածաշնչյան պատմության նամաձայն՝ արաբության վեցերորդ օրն Աստված արաբեց մայրամ երկրի հույից (կամից) իր սրտակերպ ու

¹ Komoroczy, 1972, էջ 121-122: Հետաքրքիր է, որ հայոց մեջ ոսկերեն են համարվել դրախտային Տիգրիսի ու Եփրատի ակունքները: Ըստ Գ. Արվանդտանցի գրությունների՝ Տիգրիսի ակունքներում «ամենայն ինչ ոսկերեն է: Արևում ճառագայթ ոսկեփայլ: Թեթ թույնոց ոսկեգույն: Զայն եզոց հավայ Դ ձայն ոսկեխոք քնարի: Ծողուք խոտոց և քոտոց ոսկի: Ուղիսք ամենայն և ամենորք ծաղկափյուն, սերուն ոսկե, տեխին ոսկի»... (Արվանդտանց, 1978, էջ 392): Իսկ Արմ. Եփրատը սկիզբ է առնում Ռակեանց լեռից:

² Արալեզների մասին հայ մատենագրության հաղորդումները՝ մանրամասն ընկերայնոր՝ տե՛ս Մատիկեան, 1930, էջ 107-170: Ղափանցյան, 1944, էջ 28-34:

³ Ղափանցյան, 1944, էջ 10-12, 30-31:

⁴ Պալատու Բուզանց, 1968, էջ 276:

մնամոքյամբ (Մենդոզ, 1, 26-28; 2, 7): Գլանով ավարտվեց արարողությունը: Աստված «արևելքի կողմում» անկեց դրախտը Եդենը, ուր և բնակեցրեց մարդկության ստեղծիչներին: Եդենից բխում էր մեծ գետ, որը բաժանվում էր յոթ գետերի՝ Փրատն, Գեհոն, Տիգրիս, Եփրատ: Առաջին երկու գետերն ենթադրաբար հոսում չորս կողմերը չեն դադարում, մինչդեռ Տիգրիսն ու Եփրատի ակունքների Հայաստանում գտնվելը բազմաթիվ գիտնականների կիսը է ավել Եդենը Հայկական լեռնաշխարհում տեղայնացնելու՝: Այդ մասին է վկայում նաև Եդենի տեղագրությունը «արևելքի կողմում», որի վերաբերյալ արդեն խոսվել է «Արևի երկիր» բառմամբ: Ավելացնենք, որ Աստվածաշնչում դախառը ներկայանում է որպես «Աստուտ սարը լեռ» (Եզեկիկ, 28, 13-14), ինչից կարելի է եզրակացնել Եդենի լեռնային վայր լինելը:

Եդենի կարևոր բնութագրիչներից մեկը մայր գետն է, որը բաժանվելով ճյուղերի՝ սուզում է դախառն ու շրջակա երկրները: Մայր գետի մասին պատկերացումները վկայված են նաև Հիմ Կատակաբանից ավելի վաղ գրի առնված ազբյարեններում: Ուզարիի (կյուս. Սիդիս) Կ, ա. 14-13-յո դարերում բվազրվող բնագրիում գերազույն Աստված Խալե կացաբանը, որն ուզարիյան հալատաշիրների համաձայն՝ ելել է ոչ միայն գերազույն առաժնե բնակատեղին և աստվածների ժողովի վայրը, այլև աշխարհաբարման կենտրոնը¹, նկարագրվում է մեծ Գետի ակունքներում (ինչը համահունչ է աստվածաշնչյան պատկերացումներին):

«Գիլգամեշ» Եդուի արքայական ստորերգված ցրենդիլից վերված հեթանոսական ստեղծման անձնատրյուն շնորհիվ՝ բնակեցնում են «գետերի քեթանի մոտ»²: Այստեղ «գետերի քեթանը» նույնիմաստ է «գետերի ակունք» նկատմամբ, ըստի որ նմացույց միջազգային պատկերացումների համաձայն, գետերը (այլ թվում՝ Եփրատը, Տիգրիսը, նրանց ակունքը) բխում էին համաշխարհային ստորերկրյա օվկիանոսից, և այնտեղից երկիր այրատառտելու տեղի գետաբերում էր ստորերկրի ու ակունք երկրի համար³: Նույն աղբյուրը ներկայացնում է փրկված հեթանոսական բնակավայրը՝ անձնատրյան երկիրը, որը Եփրատի վերին հոսանքի շրջանում էր, Մաշու (Մապիուս, Մասիան) լեռներից կյուսիս⁴, այսինքն՝ Հայկական լեռնաշխարհում: Ուշագրավ է, որ ցրենդիլի մասին պատմող շոմերական բնագրում փրկված հեթանոսական ստեղծմանը բնակեցնում են Թվման (Գիլգամեշ) երկրում, «որտեղից ծագում է արևը»⁵: Արևի կացաբանի, ծագման ու մայրամուտի

¹Եդենի՝ Հայաստանում գտնված լինելու վերաբերյալ մինչև մեր դարասկիզբը եղած տեսակետների քննարկումը տես Իճճինյան, 1835, էջ 244-271; Ավրյան, 1904, էջ 1-16, 249-254:

²Lipinski E., 1971, p. 41-57; Ուզար, 1987, c. 56, 85.

³ՀԱՊ, էջ 161; III LIB, c. 217; ANET, p. 95; MM, p. 116. ՀԱՊ-ում նշված է «գետաքեթանի մոտ», ինչը նկատ չէ. «գետը է ծնի «գետերի քեթանի» մոտ»:

⁴Հճճ. Lipinski, 1971, p. 51.

⁵ՀԱՊ, էջ 143-144; III LIB, c. 200-202; ANET, p. 88-89; MM, p. 97-98.

⁶The Deluge (tr. S.N.Kramer), ANET, p. 44; Крәмер, 1965, c. 180; ETCSL, I.7.4.

տեղի վերաբերյալ պատկերացումներին այդքան անդադարծել ենք, իսկ թիվանքի շումերական դրսիտի մասին խոսք կլինի հաջորդ բաժնում: Այստեղ միայն արձանագրենք, որ բրեժեղեղի պատմության շումերական և արևարական տարբերակներում վերջիոյ ենթասոյ բնակչության է հաստատու՝ ոչնչացում՝ զեռի ակունքի կամ զեռաբերանի մոտ, որն անճանաչության երկիրն էր (վերջինիս մասին մանրամասն տես «Անճանաչության սրտն ճանաչում» Հայոց երկրի ճանաչարար» բաժնում):

Մարցոս արարածն և աշխարհում նրա կոչման սրտններ ենք գտնում միջագետքյան մի շարք բնագրերում (զրի ասոված Հին Կառկարանից դարեր առաջ), որոնցից առանձնապես նշելի են շումերական «ԷՆԿԻ և Լինճախ»¹ և արալական «Արախախախ»² վիպաքերը: Միջագետքյան ավանդույթյան համաձայն, մարցոս արարածից առաջ աստվածներն իրենք էին կատարում երկրային աշխատանքները: Ըստ շումերական «ԷՆԿԻ և Լինճախ» վիպաքի՝ դա տեղի էր ունենում Հարախի երկրում: Դժվարությամբ երբ ՝ ձախարհույրյալ ներքով լի աշխատանքից ազատվելու նպատակով աստվածները ժողով են գումարում և խնդրան մայր դիցալուսն՝ ստեղծել մարդկային ցեղը, որը կաշխատեք ու կազատեք աստվածներին հողսից: Լինճախ աստվածուհին համաձայնում է և աստվածներից ինստանագայնի՝ Հայա-ԷՆԿԻի հետ ձեռնամուխ լինում մարցոս արարածից: Սրկտ աստվածները կամից ստեղծում են մարցոս և «կյանքի շուն»՝ հարդրանքն նրան: Մարցոս՝ կամից կերտվելով ՝ «կյանքի շուն» ստանալով ստեղծվելու մատիվը հետագայում արտագուվել է մախատեղծ Ադամի սրտանության մեջ և տարածում գտել իմ երրայական, քրիստոնեական ու մանիքական կրոնական պատկերացումներում: Ուշագրավ է, որ շումերական ավանդազրույր վերծում է յուրովի մեկնարանել մարդկանց արատավոր Եհանկների ծաղու մը: Եշված վիպաքի նամաձայն՝ մարցոս արարածից ետոտ աստվածները հավարվում են խնդույրի՝ նշելու նոր ստեղծագործության մեռումը, որի մամանակ հայքում արարչագործ աստվածները կրկին վերծում են մարդ ստեղծել: Հարքածության սրտնատով ձախողվելով նրանք ստեղծում են անկատար Եակներ՝ չճննդաբերող կին, անտո մարդ և այլ արատներով մարդկանց տեսակներ: Այսինքն ի մնն արատավորությունը իմ միջագետքյան աշխարհընկալումներում նամարվում էր արարչագործության մեջ աստվածային սխալի արդյունք: Մարդկանց գույզելով ստեղծելով աստվածները սանճամում են նրանց ճակատագրը, որ այր ու կին սայստեկտ հավիտյանս՝ սպլոնն միաին, շարունակվի մարդկային ցեղը, որի կույունն է մշակել հողը, գրտովել անամամարտությանը և այլ աշխատանքներով, ստացված բարիքների գոմարելու բյանք կերակրել աստվածներին, կտուցել նրանց պաշտամունքի տամարներ և երկրորակել հա-

¹ETCSL. 1.1.2.

²Atrahasis (tr. E.A.Speiser, A.K.Grayson), ANET, p. 104-106, 512-514; MM (tr. St. Dalley), p. 1-38: "Korea sori, uolozno kladno. ." (Сказание об Атрахасисе), ЯОТСС, с. 51-75 (пер. В.К.Афанасьева).

վատարձորեն. մարդը մահկանացու է. իսկ նրա գործն՝ անցույթ (նշված գաղտնիքների բազմիցս պատահալաված են նաև Հին Կտակարանի գրքերում):

Միջագեղորյան արարչավայրի տեղը գտնելը մեծ ղեկավարություն չի նախատեսում. բանի որ մեզ արդեն հայտնի է Հայրալի երկրի տեղը (Հայկական լեռնաշխարհ), ուր բնակվում էին աստվածները մարդու պատրուկից սուսպ (տես «Մակեդոնի երկիրը Հայրալի» բաժնում): Բացի այդ, հայտնի է նաև աստվածների ժողովի վայրն՝ ըստ միջագեղորյան (ինչպես և ազարիթյան ու աստվածաշնչյան) հավատալիքների, որը նույնպես գտնվել է Հայաստանի լեռներում:

Հատկանշական է, որ դրախտի պատկերները՝ կապված երկու մեծ գետերի (Եփրատի ու Տիգրիսի) լեռնային ակունքի հետ, հանդիպում է ինչպես միջագեղորյան, այնպես էլ Հայկական լեռնաշխարհի և հյուսիսային Կովկասի հնագիտական հուշարձաններում⁷. ինչը ևս հավաստում է նշված տարածքների հնագույն պատկերացումներում դրախտի մեր լեռնաշխարհում ներկայանալը:

Հատկանշալիորեն, Հայաստանի արարչագործության կենտրոն, դրախտավայր, մայրկրության շնորհքան լինելու մասին պատկերացումները պետք է տարածված լինեին մախառապ հույ իրականության մեջ: Այդ մասին վկայություններ են պահպանվել ինչպես վաղ միջնադարյան հայ մատենագրության շրջանում, այնպես էլ ժողովրդական ավանդազրույցներում: Արդեն անդրադարձել ենք «Աշխարհացոյցում» Բարձր Հայքին տրված բնորոշմանը. «...բարձր է ոչ միայն Մեծ Հայքի մնացած մասերից, այլև ողջ աշխարհից, այդ պատճառով էլ նրան աշխարհի գագաթ են կոչել: Նա գետեր է արձակում աշխարհի չորս կողմերը. (Բարձր Հայքից) սկիզբ են առնում չորս խոշոր գետեր»⁸. ...Իսկ Բարձր Հայքի Մեծ լեռը, Փավստոս Բուզանդի վկայությամբ, համարվել է «աստվածների տեղ»⁹: Բացի աստվածարձակ և աշխարհում բարձրագույնը լինելը, հատկանշական է Բարձր Հայքի՝ աշխարհի չորս կողմերը (չորս) գետեր արձակելը, ինչը նույնամուտ է դրախտի մասին անաբալդիասիական և, հատկապես, աստվածաշնչյան (Լեդեմից բխող չորս գետերը) պատկերացումներին: Բարձր Հայքի հարևանությամբ ձգվող Բյուրակնի (Բինգյոլի) լեռնազանգվածը մինչև մեր ժամանակները պահպանված հայկական ավանդազրույցներում համարվել է աստվածաստեղծ դրախտավայր¹⁰, իսկ Բյուրակնի գլխավոր գագաթ Մերմանց (Մրմանց) լեռը «Աշխարհացոյցում» (ինչպես Բարձր Հայքը) կրել է «աշխարհի գագաթ» պատվավտխոշորը¹¹: Աշտիշատի Կանազնի մեկամի մտտակայքում Փավստոս Բուզանդը և Մովսես Խորենացին ելլատակում

⁷Ազնոխյան, Բորիսյան, 1999, էջ 34:

⁸Նրեյան, 1963, էջ 106; Ամանիա Շիրակացի, 1979, էջ 291:

⁹Փաստոս Բուզանդացու, 1912, էջ 272:

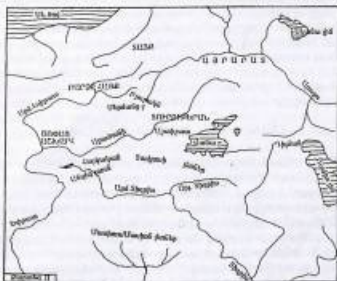
¹⁰Ամանույան, 1969, էջ 21-22 և 422:

¹¹Նրեյան, 1963, էջ 107-108; Ամանիա Շիրակացի, 1979, էջ 293:

Նկ. 3. Միջագետքյան կնրապուշմ' ամեպագործության պուժի պատկերումը
(Ք. ա. 3-րդ հզ., պահպում է Լոնդոնի Բրիտանական թանգարանում)

Նկ. 4. Ուրու (Մըն) աստվածուհի Մաշու (?)
(տոնկից ծագելու
(Ք. ա. 3-րդ հզ.,
կնրապուշմի հատված)

են «Հացեաց դրախտ» կոչվող վայր¹, որ Գրիգոր Լուսավորիչը կատարել է հայոց զորքի մկրտությունը: Հայտնի է, որ հայ իրականության մեջ քրիստոնեության մուտքն ամենուր ուղեկցված էր նախորդ կրոնի ունչացմամբ և վերջինիս հիմքի վրա համամասն քրիստոնեականի կառուցմամբ: «Հացեաց դրախտ» անվանումն իր մեջ կապող էր արևադարձային լինել այն վայրի դրախտի մասը կազմած լինելու մասին հիշողությունը, իսկ հենց այնտեղ հայոց զորքի մկրտությունը խորհրդանշել նոր կրոնի սկիզբը:

Դրախտի Հայաստանում գտնված լինելու մասին է խոսում նաև Եղիշեն «Արաբամոց մեկնություն» աշխատության էջերում կնքելով Աստվածաշնչի մեկնության դիրքերից²:

Դեռ անցյալ դարում, ի մի բերելով Աստվածաշնչի, մատենագրական տեղեկությունների և ժողովրդական գրույցների տվյալները, Ղևոնդ Ալիշանը փորձել է սույլ դրախտի տեղագրությունը՝ հանգելով հետևյալ պատկերին: Ըստ նրա, դրախտը գտնվել է Ռաքձր Հայք նահանգի և հայրակից տարածքներում՝ նախաձուռն առհման ունենալով Հայկական Տավոսի լեռները, արևմուտքում՝ Եփրատը, հյուսիսում՝ Տայք նահանգի Պարտիզագյգիոր գավառը (գավառանվան մեջ Ալիշանը պատկերացված է համարում եղենի պարտեզի մասին հիշողությունը), արևելքում՝ անցել Ալյարարատ և Տուբրեղյան նահազմերով՝ (տե՛ս քարտեզ II-ը): Նրե այսօր էլ մեր ունեցած տվյալները տեղադրենք քարտեզին, կատանանք նույն սահմաններն այն տարածքի համար, որ հիմն առաջավորադասական պատկերացումների համաձայն, գտնվել է դրախտը, որում Առտոն պատկերվով ու մնամուրյաճը արարվել են ժողովրդության առաջնեկները...

ՇՈՒՄԵՐԱԿԱՆ ԳՐԱԽՏԻ ԱՌԵՂՄԱՍԸ

Նախորդ էջերում արձանագրեցինք, որ Հայկական լեռնաշխարհը Առաջավոր Ասիայի փողագոյն իռզևոր քնկալումներում պատկերագրվել է իբրև մի տարածք, որում ի սկզբանե բնակվել են աստվածները, ուր և աքարեղ են առաջին մարդկանց: Առաջիկա ակնարկներում մենք դեռ կտեսնենք, որ նույն պատկերացումներում Հայաստանն ընկալվել է ոչ միայն որպես մարդկության բնօրրան, այլև՝ վերածննդի երկիր (ջրհեղեղից հետո), ուր պահվում են անմահության ու իմաստության խորհուրդները: Աշխարհընկալումնային այս համատեղություն, բժում է, քն շումերական աղբյուրներում իբրև դրախտ կանդես եկող Թիլմուն (Դիլմուն) երկիրը ևս առանց երկմիտանքի պետք է տեղադրել Հայկական լեռնաշխարհում: Մակայն այդ երկիրը հիշատակվում է միջագետքյան մի շարք ոչ դիցաբանական բնույթի

¹Մովսիս Խրեբնազոյ, 1913, էջ 272: Փափառու Ռուզանդ, 1968, էջ 96, 100:

²Խաչիկյան, 1992, էջ 245:

³Ալիշան, 1904, էջ 10:

բնագրերում (Ք.ա. 25-6-րդ դդ.)⁷, որոնց քննությանը բայց չի տալիս Թիլ-մունը Միջագետքից հյուսիս տեղադրել: Մտազգում է տարօրինակ մի իրա-վիճակ. մի կողմից Թիլմունը դրախտաձայր է, անեղծ ու սքրազան երկիր, ուր բնակվում են աստվածները, մյուս կողմից (ոչ դիցարանական բնույթի բնագրերում) այն ծավալին աստորի կենտրոն է, և արբաներն, անգամ եվա-նելով, կարկառու են դարձնում այն: Ի՞նչ անեղծված է սա, և ո՞րն է դրա լուծումը:

Ոչ դիցարանական բնույթի արձանագրությունների հիման վրա Թիլմուն-նի ամենահավանական և ընդունված տեղորոշումը Պարսից ծոցի Բահ-րեյնյան կղզիներում է⁸: Թիլմունի վերաբերյալ հաղորդումների հակասուր-յունը լուծելու նպատակով Փ. Քորնուոլը ժամանակին առաջադրեց մի վարկած, ըստ որի շումերական քաղաքակրթության նախակրողները բնակվել են Բահրեյնյան կղզիներում, ուստի դրանք շումերների համարել են դրախտ՝ կապված նախնիների պաշտամունքի հետ⁹: Սակայն միջա-գետքյան և բահրեյնյան միևնույն (ուրեշյան) մշակույթին պատկանող ի-րերի նեյտրոնային վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ վերջիններս ավելի ուշ չլրջանի և բերված են Միջագետքից¹⁰: Հետևաբար, այս տարբերակով ևս անհնար է լուծել դիցարանական Թիլմունի տեղորոշման խնդիրը: Նկա-տենք նաև, որ ոչ դիցարանական բնույթի բնագրերում Թիլմունը սովորա-բար հանդես է գալիս Մագան և Մելուխա երկրների հետ, ինչը չի հանդի-սում դիցարանական բնագրերում:

1914թ. հայտնաբերված ջրիեղելի մասին հնագույն շումերական բնա-գրի համաձայն, առիտից փրկված հերոս Չիտասողբան (սշումերական Նո-յո) աստվածների կանթով բնակեցվում է Թիլմունում, «սրտեղից ծագում է արևը»¹¹: Այս արտահայտությունը պատճառ է դարձել, որ որոշ ուսումնա-սիրույներ Թիլմունի տեղադրին Շումերից արևելք և հասցեն են մինչև Հրեղ-կաստան¹²: Դա իրավացի լինել չի կարող, քանի որ, ինչպես տեսանք «Արևի երկիրը» բաժնում, շումերա-արալական պատկերացումների համաձայն արևը ծագում էր Մաշու (Մասիտա, Մասիան) լեռներից և մայրամուտին վերադառնում այնտեղ: «Գիլգամեշ» էպոսում ևս ջրիեղելից փրկված հերոսը բնակվում է Մաշու լեռներից հյուսիս: Այսինքն՝ ըստ հնագույն միջագետքյան հավատալիքների՝ Թիլմուն-դրախտը նույն ամենախորյակի երկիրն է, ուր հասնելու համար պետք էր հաղթանակել «ճանապարհի դի-սի Արատտա», իսկ վերջինս Հայաստանի տարածքում հիշատակված ա-

⁷ Թիլմունի վերաբերող հիշատակությունների մասին տես Cornwall, 1946, p. 3f, Kramer, 1963(b), p. 112, 114, note 10 (և նրան վրեժանորշուելը); Sauer, 1984, c. 45-47, 170-175 և այլն:

⁸ Այդ տեսակետի ձևավորման որոշ պատմության մանրամասները սկսած 1879 թվից, տես Ջ. Բիրքիի վերջնյալ աշխատության մեջ:

⁹ Cornwall, 1946, p. 4:

¹⁰ Lloyd, 1978, p. 62-64:

¹¹ The Deluge (tr. S.N.Kramer), ANET, p. 44; Kramer, 1965, c. 180; ETCSL, 1.7.4.

¹² Տես օրինակ՝ Kramer, 1963(b), p. 111-115:

առջին պետականությունն է: Երև ապամին ավելացնենք, որ Արատտան շունթրական դրոցազնավեղում հայտնի է «աստվածային սուրբ օրնքնների երկիր» մակիրքով, նաև համադրելի է Աստվածայնի Արատտոնի նետ՝ (որն, ինչպես և Լուենք, գտնվում էր «արևելքի կղզում»): հասկանալի կրտմես, որ շունթրների անմահության երկիր-դրախտը նախ Արատտան է կամ երկուսն էլ գտնվել են Հայկական լեռնաշխարհում:

Ստանում ենք երկու Թիլդուն հին Արատտոն Արատտոն, դիցարանական Թիլդունը Հայկական լեռնաշխարհում և պատմական (ոչ դիցարանական) Թիլդունը՝ Բահրեյնյան կղզինեղում (Ք. ա. 25-6-րդ դդ.): Երկու նույնանուն երկրների մասին տեղեկությունները միախառնվել են միջագետքյան քննադրելում, ինչն էլ դարձել է հին արևելագիտության ամենից ատեղժվածային խնդիրներից մեկի ծագման պատճառը: Իսկ կապ անհնույնում և այդ երկրներից: Երև անունների համընկնումը պատահական չէ (ինչը քիչ հավանական է), կարելի է ենթադրել Հայկական լեռնաշխարհից քննադրելում մի մասի արտագաղթը Բահրեյնյան կղզինեղ, որի այդտեղում տեղի է ունեցել նաև տեղանվան փոխադրում: Այդ կարող էր կատարվել նման արտագաղթը: Վերջին սահամանագիծը կարող է լինել Ք.ա. մոտ 2500 թվականը, քանի որ այդ ժամանակահատվածից վկայված է Բահրեյնյան կղզինեղի Թիլդունը: Հնադարի արտագաղթի ժամանակագրական առաջին նախնական սահմանը կարելի է համարել Ք. ա. 6-5-րդ հազարամյակները, երբ շունթրական քաղաքակրթության նախակրողները բնակվում էին Հայկական լեռնաշխարհի հարավային և Միջագետքի հյուսիսային շրջաններում (հնագիտություն մեջ հայտնի Հաստոնյան մշակույթի տարածաշրջանում): Ի դեպ, շունթրների համար Հայկական լեռնաշխարհի սրբազան լիները կարող էր պայմանավորված լինել նեղից նշված հանգամանքով կապված նախնիների պաշտամունքի հետ: Ժամանակագրական այսպիսի մեծ քննդրվման պայմաններում հնագիտության տվյալները քույր են տալիս ավելի որոշակիացնել հնադարի արտագաղթի ժամանակը: Տարիներ շարունակ Բահրեյնյան կղզինեղում պեղումները կրազորման Ք. Թիլդունի գտնվել է, որ այնտեղ հայտնաբերված վաղագույն շերտերը թվագրվում են Ք. ա. 28-րդ դարով: Նույն այդ ժամանակաշրջանում է սկսվել Հայկական լեռնաշխարհից երբևէ կատարված մեծագույն արտագաղթներից մեկը, ինչի արդյունքում Հայաստանի վաղբունգերսային (հայտնի է նաև Կուր-արարտյան, Ենգաղթրյան և այլ անուններով) մշակույթի կրողները հյուսիսում հասան Հյուսիսային Կովկաս, հարավում՝ Պակաստին (վերջինիս Բիրբեր-Անրակ հնավայրի անունով էլ հնագիտություն մեջ կոչվում է տարածված մշակույթը): Ամենայն հավանականությամբ, այս իրողության հետ է

¹Մանգրաման տես Հավելված Ա-ում:

²М.К. Абулхасенов, Первие земледельцы Нижней Месопотамии и Элама, ИВВ, ч. 1, с. 66-75.

³Նուտ, 1984, с. 346 (ժամանակագրական արդյունք):

⁴Նուտ, 1987, էջ 91-94 (և նրված պատկանություն):

կտարվում մահ Բաերիչյան թիլմոնի կիսմունք: Ավելորդ չենք համարում նշել, որ Բ.ա. մոտ 28-րդ դարում Հայկական լեռնաշխարհից Միջագետքի նստավայր կատարված արտագաղթը փաստվում է մահ շումերական գրավոր աղբյուրներից (դրան կամողրաշարունակ այ առիթով):

Կա կարծիք, որ Գիլգամեշ (Թիլմոն) պետք է նույնացնել Ուրմիտ լճից ելածիս-արևմուտք գտնվող Գիլգամեշ դաշտավայրի հետ¹: Նման եզրահանգումն արվել է՝ հիմք ընդունելով անունների նմանությունը, և չի բացատրվել Բ.ա. 25-6-րդ դարերի պատահական տեղեկությունների հետ հսկաստությամբ: Բացի այդ, Գիլգամեշ տեղանունը չի կիզվում վաղ շրջանի աղբյուրներում և ենթադրվում է, որ այն ծագել է միջնադարում Հայաստան ներթափած դելտիկների ցեղանունից²: Նշված հանգամանքների հաշվի առնելով քիչ հավանական ենք խամայնում Գիլգամե-Գիլգամե նույնագույնը (խառնակցան կիմզ հազար տարում տեղանվան ամփոփոխ մնալը):

ԱՆԳՐԱՇՈՒՄԸ

Սեպագիր դպրությունը ստեղծող շումերների լեզվում *kur* բառն ունի «լեռ, երկիր, լեռնային երկիր, քչմասի երկիր, անդաշխարհ» իմաստները՝ «ձև» և «եքվիթ» բառերի խամայնությունը մասնագետներին նկնք է տվել եզրակացնելու, որ շումերական նախաստյուններից, ի տարբերություն Միջագետքի կարավի, եղել է լեռնային տաշածը, իսկ նույն տերմինի վերալեռնաստացումն իրեն «քչմասի երկիր» և «անդաշխարհ», բերև, հետագա պատմական իրարաթմությունների ազդեցության արդյունք է: Հատկանշական է, որ *kur*-ը միայն հասարակ գոյական է, այն որդյակի մի երկրի անվանում: Վերջինիս մասին տեղեկությունների ուսումնասիրությունը հետաքրքրական է հայագիտության տեսանկյունից, հատկապես, Հայաստանի մասին հնագույն պատկերացումների ամբողջացման առումով:

Կտրեմ, լստ շումերա-ագաղական տղրյունների, ցտիագանց նեռակըր մի երկիր է: Այդ երկրի տեղադրման հարցում մեզ օգնում են շումերական «Եփնուրթա աստծո սխրանքներն ու գործերը»³ և «Թմաննան ու Էրիխը»⁴ վեպրացերը: Առաջինի խամաձայն, Կուր երկրի երեշտեպ մեռագըր Ա-

¹Այդ տեսակետը շատ ավել զուղայի ընթացքում մեզ է ծագանել Գևորգ Ջանույանց ՀՀԵՏՔ, հ. 2, Ե., 1988, էջ 113:

²Ենթադրում ենք, որ Հայաստանում Թիլմոն անվան կիլոպարտոնց կարող է պահպանված լինել Կարդոցի Թման (մահ. Թմնիա) և Մաիքի Թմնիա տեղանուններում: Տոփրի Թմնիալ գտնվել է Եփրատի ավիև և մտնում է Ալիյանի որդիագմած դրսիստի ամմանների մեջ, իսկ Կարդոլայ աշխարհի Թմանը Արարտու լեռան լանջի, որի հետ են կապվում համաշխարհա լին ջրիերիդի մասին մի բանի կն ամանագրությունը:

³Kramer, 1961, p. 76; B.K. Aramatsesa, Kyp. MHM, t. 2, 1992, c. 29.

⁴van Dijk, 1983; Kramer, 1961, p. 79-82; Kravcer, 1965, c. 206-208; ETCSL, 1.6.2.

⁵Kramer, 1961, p. 82-83; ETCSL, 1.3.2.

ազգ (արադ. Ասակկո) աստծու դեմ մարտնչում է միջագետքյան պատերազմի ու երկրագործության աստված Նինուրթան, թայց պարտվելով «թուլունի պեա» փախչում է: Ի վերջո, նրան հաջողվում է հարել Ասագին, որի կացարանը (անդրաշխարհ Կուրը) Տիգրիսի ակամքների շրջանն էր (Հայկական Տավրոս լեռնաշղթան): Միջագետքյան անդրաշխարհի տեղայնացումը լիովին համապատասխանում է հնագույն հայկական համարժեք ինֆատալիքներին: Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության մեջ միջագետքյան անդրաշխարհի տիրակալ Ներգալի անունը փոխարինված է Անգեղով (Թագավորաց Գ, 17,30), ինչը ցույց է տալիս վերջինիս նույն դերը կատարելը հայոց հին դիցարանում: Իսկ Անգեղի պաշտամունքի կենտրոնը՝ Անգեղ տուն գավառը գտնվում էր հենց Արևմտյան Տիգրիսի ակունքներում (Արժմիք մահանգում):

«Ինաննան ու Էրիխը» վիպաբարձու ևս ներկայացվում է միջագետքյան աստծու պաշարքն ընդդեմ Կուրի, որն այս անգամ հանդես է գալիս Էրիխ լեռան տեսքով՝: Վերջինս գտնվում է Լուլլուքի երկրում՝ Ուրմիտ լճից հարավ², ինչը ցույց է տալիս, որ, ըստ միջագետքյան հավատալիցների, այդ շրջանը ևս մտնում էր անդրաշխարհի վերգետնյա սահմանների մեջ: «Ոսկերեք երկիրը Հարալի» րաժմում արդեն ասվել է, որ Հայկական լեռնաշխարհում գտնվող Հարալին ևս իրական պատմական տարածք լինելով՝ նախ համարվել է աստվածների բնակավայր, ապա՝ անդրաշխարհ: Այդ առումով ուշագրավ է կին միջագետքյան աշխարհընկալումներում Հայկական լեռնաշխարհի աստվածաշնչության ընկալման երկակիությունը՝ և դրական, և՛ բացասական բնորոշումներով: Ընդ որում, դրականը (աստվածների ու անմահության երկիրը, դրախտը) գտնվում էր հյուսիսում, իսկ բացասականը՝ նրանից հարավ, դրա համար էլ անմահություն որոնող հեյոսը Միջագետքից պետք է անցներ Մաշու լեռները, որն աստվածների ու մարդկանց աշխարհի սահմանագլուխն էր, հաղթահարել մտք աշխարհին ու մահվան ջրերը և նոր միայն հասնել հավիտենական երանության երկիր: Նույնպիսի դիրք ունեն մահ դրախտն ու անդրաշխարհի հայկական հավատալիցներում. Բարձր Հայրը՝ հյուսիսում, Անգեղ տունը՝ հարավում (ավելի մանրամասն տեսն ստորև):

Փոքր-ինչ շեղվելով նյութից՝ ցանկանում ենք մեկ անգամ ևս ընդգծել շումերա-արադական աղբյուրների (այդ թվում՝ անդրաշխարհ Կուրին վերաբերող) ուսումնասիրության կարևորությունը հայագիտության համար և մի քանի նկատառումներ, որոնք կարող են զարգացվել հետագայում: Ասագ (Ասակկո) աստվածը, որի կացարանը (քծա՝ արաշտամունքի գլխավոր կենտրոնը) Հայկական Տավրոսն էր, կարող էր հայաստանյան բազում այլ աստվածների նման իր անունը բաղնել Հայոց Բուն տոմարում. հայկական օրացույցի ամսվա 17-րդ օրանունն է «Ասակ»³: Հայաստանի տարբեր

¹Kramer, 1961, p. 82-83; ETCSL, 1.3.2.

²Լուլլուքի մասին տես Klengel, 1966, S. 349-371:

³Անանյա Եփրակագի, 1979, էջ 257:

վայրերում պահպանվել են «ասակ» հիմքով բազմաթիվ տեղանուններ: Հնարավոր է ենթադրել նաև այս դիցանվան կապը Աստվածաշնչում Հալատանին տրված «Արամագլան» անվան հետ. ըստ Ծննդոց գրքի (10, 3), թորգոմն ու Արամագը կղբայրներ էին: Սրանց կողքին անհետաքրքիր չէ նշել, որ, ըստ Ղևոնդ Ալիշանի բեքոս վկայության, հայերը հնում կոչվել են «սակեր» (եմնու. Սկաշորդի-Հայկազն, (Ի)սկայր-հայր)¹: Բայ Ասազի ծննդյան պատմությունը բազմաթիվ մանրամասներով բնագոյային նմանություններ ու համապատասխանություններ ունի Վահագնի ծննդյան հիմնի հետ (համադրու՛մը՝ Արմեն Պկտոսյանի): Կուրի հետ կարող է առնչվել Հայկական լեռնաշխարհում Վանի բազավոլտայան և ալկելի վաղ ժամանակաշրջաններում մեծ տարածում ստացած հնդեվրոպական Կուե-ուս աստծու պաշտամունքը² (քեպեա այդ մասին հրատարակված աշխատանքները չկան, նման կարծիքի են մեր գիտնականներից շատերը): Կուե-ուսն Կուստ անվամբ հիշվում է Ջենոբ Գլաքի և Հովհան Մամիկոնյանի կողմից՝ որպես Վահագն-Գիսանի և Աստղիկ-Անահիտ-Դեմետրի ավագ որդին³: Թերևս կարելի է շարունակել քեմային վերաբերող նկատառումների շարքը (որոնց մի մասը կարող է և մերժվել հետազայում), սակայն ասվածը բավարար համարելով՝ անցնենք համաշխարհային ջրհեղեղի մասին ավանդապատմունքին:

«ԵՐԲ ԶՐՎԵՂԵՂԸ ՍՐԲԵՑ ԱՄԵՆ ԲԱՆ»...

Աշխարհակործան ջրհեղեղի մասին բազմաթիվ հիշատակումներ են պահպանվել տարբեր մայրցամաքներում ապրող ժողովուրդների ավանդազրույցներում⁴: Դրանց մեջ առանձնապես են մի խումբ պատմություններ, որոնք այս ժառանգին մանրամասներով առավել մոտ ու կարգված լինելով՝ գրի են առնվել հին Առաջավոր Ասիայում:

Մեծ ջրհեղեղի մասին գրի առնված նմազույն պատմությունը շոմերականն է, որը գիտական աշխարհին նայումի դարձավ 1914 թվականին⁵: Մինչ այդ՝ 1872 թվականին, Ջ. Սմիթը կրատարակել էր ջրհեղեղի մասին քաբեղոնյան (աքադական) պատումը՝ «Գլզգամշ» կարսի 11-րդ պնակիտը⁶, որն իր մանրամասներով գրեթե նույնատիպ է Աստվածաշնչի պատմության հետ: Երկու պատմությունների համաձայն էլ մարդկանց սրբազորությունը սպառում է աստվածային համբիրությունը, ինչի արդյունքում մարդկությունը դատապարտվում է կործանման՝ ջրհեղեղով: Սակայն

¹ Ալիշան, 1904, էջ 55-57:

² Կուեուս-Կուսոմի պաշտամունքի մասին տե՛ս Հնայական, 1990, էջ 152-166:

³ Դիցանունների համարմիություն վերականգնումը տե՛ս Խաղաքյան, 1893, էջ 20-27, 54-60; եմնու. Հնայական, 1990, էջ 154-160:

⁴ Դրանց մեծագույն մասը տե՛ս Փրեքեր, 1985, է. 63-159:

⁵ ANET, p. 42-44; Կրաթեր, 1965, է. 175-180; ETCSL, 1.7.4.

⁶ ՀԱՊ, էջ 155-165; III/AB, է. 211-220; ANET, p. 88-89; MM, p. 109-120.

աստվածային ամենատես տարդարադատ աչքից չեն խառախում մի քանի բարեպաշտներ, որոնք փրկվում են տասշատով հանգրվանելով լեռան կամ լեռների վրա: Ջրեղեղեի աճաբար փրկվածներն ինանում են տապա-
նից թշուրհներ արծակելու միջոցով:

Աստվածաշնչում փրկության վայրը Արարատի լեռներն են (ՃՆճողոց, 8, 1-4), իսկ «Իկզամեչ» նախում՝ Նիմոշ (այլ ընթերցմամբ՝ Նիսիր)՝ չեղ: Հայկական լեռնաշխարհի հարավում: Որ միջազեծության և նրանից ծագող ավանդություններում Հայաստանն է հանդես գալիս որպես փրկիչ տա-
րածք, սկնհայտ է նաև Բեյրութի (որի մասին խառվել է «Աստվածների մոտ» Հայաստան» բաժնում), Ալեքսանդր Բազմավազի, Աբյուղենոսի՝ Հիերոնիմոս Եգիպտացու, Մնասեասի, Նիկողայոս Դամասկոսցու, Հովսե-
պոս Փրավիտի, Եվսեբոս Կեսարացու և այլոց հաղորդումներից՝: Ուշա-
գրավ է, որ դուրանյան ցրեղեղի պատմությունը ևս (նույնպես աստղա-
վորասխական ծագում ունեցող) Հայաստանի նախավր Ջուլի լեռն է համա-
լում փրկության վայրը. «Նվ ջուրի նվազեց, կատարվեց Աստու դատա-
տանը, և այն (տապանը - Ա.Մ.) կանց ատավ Ջուլի լեռան վրա» (Նորան, 11, 47): Նույն շրջանում է հանգրվանում տապալը նաև Խորենացու վիա-
յակոչած Ուլիսիոսյորոս Փիլիսոփայի եին անգլիո գրայցներում՝: Իսկ աս-
տրեատանյան սեպագիր աղբյուրներում Կոլվազ լեռների տարածքում
հիշատակվում է Արարտ լեռ՝:

Ջրեղեղի մասին յոմեխական քնազրում, քերես վնաավելու սցանճա-
տով, քազակաչում է փրկաբար տարածքի անունը: Բարեբախտաբար, այլ
քազրությունը ենարավոր է լրացնել յոմեխական մեկ այլ քնագրի հաղորդ-
մամբ, որում Արատուա երկրի ժողովրդին տրվում է հետևյալ քնաչառնը.

Նրանք, որ կանգնեցին ցրեղեղի մեջ,

Վանազարար քնառնված է տեղանվան Նիսիր (Նիցիր) ընթերցումը, սակայն ել-
նելով որոշ փաստերի առկայությունից՝ աստջարեկնել է ալիի նախընտրելի նա-
մարվող Նիմոշ ընթերցումը (Lambert, 1986, p. 185-186):

Վեքսանդր Բազմավազի և Աբյուղենոսի հատվածները (որոնց սկզբնաղբյուրը
Բեյրութում է) մեզ են հասել Եվսեբոս Կեսարացու երկի միջոցով. Ալեքսանդր Բազ-
մավազ «... և երբ տեղին յարում վայրի կեալ կային, Հայոց աշխարհին է», Աբ-
յուղենոս «... և նաև երբեալ յաշխարհն Հայոց դարասեր, և, ի փայտեյ դեղ օգնա-
կանութեան քնակոչաց աշխարհին պարզեեր» (տե՛ս Եսեքի Պամիլիկոսյ Կեսա-
րացույ, 1818, էջ 18 և 25): Հիերոնիմոս Եգիպտացու («որը գրել է Փյունիկիայի
հնախառությունը»), Մնասեասի տեղեկությունների մասին մեզ հաղորդում է Հով-
սեպոս Փրավիտը, որը մեջբերում է նաև մի հատված Նիկողայոս Դամասկոսցու
երկից (Հովսեպոս Փրավիտ, Հրեական հնախառություն, էջ 54-55): Ն. Դամաս-
կոսցու հաղորդմանը կանոնադատանքը Հովելիում Բ-ում:

Նեվսեբոս Կեսարացու, Հիերոնիմոսի, Եվստասիոս Անտիոքցու, Հովհան Ռսի-
քեանի, Թեոդորեոսի, Իսիդոր Սեիլացու, Եպիփանի մեկնաբանական երկերի
համագատախան հատվածները՝ հղումներով տե՛ս Ինգլիզան, 1947, էջ 9-21:

Մովսիս Խորենացույ, 1913, էջ 25-26: Մովսես Խորենացի, 1981, էջ 105-106:

Վիշառակվում է Աշտրեանիթրազավ 11-ի կղզից (նաև Արարազի, Արրիկի
աստրեանակներով), տե՛ս Առաօտոս, 1951, N 2, с. 285, 289, որոս. 12:

այն ժամանակ, երբ ջրհեղեղը սրբեց անն բան՝ ...

Արատում Հայկական լեռնաշխարհի մինչ այս հայտնի ասոցին պետություն է (վերջում Ք.ա. 28-րդ դարից), որը բն անվանը, բն տերությունն է և բն ջրհեղեղի նեո կապված ավանդությունը գազադրելի ու նույնական է Աստվածաշնչի Արարատի նեո: Արատու-Արարատը փրկելի երկիր է հանդիսանում ինչպես շունթական, այնպես էլ աստվածաշնչյան աշխարհընկալումներում: Ընդ որում, Աստվածաշնչի համաձայն՝ Արարատի լեռներում կըքվեց Աստու և մարդկության հավիտենական տխոր, որի խորհրդանշանը դարձավ միսմանը (Մենդոզ, 9, 12-13):

Դառով փրկարար տապանի հանգրվանատեղին՝ նշենք, որ բն կին եղևնակները և բն սերնդեանունը փոխանցված ավանդազգայնները մատնանշում են իրման երկու շրջան՝ Հայաստանի հարավը (Կորդվաց լեռներ) և լեռնաշխարհի կենտրոնում գտնվող Մեծ Մասիս-Արարատը: Սկզբնաղբյուրների մի խումբ էլ պարզապես նշում է, որ փրկարյան հազն իջել է Հայաստանի լեռներում առանց որոշակիացնելու տեղը: Երբն զնարում էլ վերադառնում է նեոգոյն ասոցիացիայի համար ինքնուրույն լեռնաշխարհում: Հայաստանի հանդիս գալն իրեն մարդկության վերածննդի երկիր, նոր մարդկության հայրենիք: Ջրհեղեղից հետո մարդկության վերապրումը շարունակվում է նոր պայայտագործություն էր, և ոչ պատահականորեն այն տեղի է ունենում մարդկության արարման վայրում՝ Հայկական լեռնաշխարհում: «Դաստակական չէ նաև, որ հնում մի շարք ժողովուրդների դիցա-վիպական պատկերացումներում ասոցին մարդու ծննդավայրն ու ջրհեղեղից փրկվելու տեղը համարվել են երկրի սրբուր, ուր գտնվում էր աշխարհի աստվածը, որը և աշխարհի կենտրոնն էր՝: Հենց այդպիսի մտակերպմամբ է սրահարմարվել ջրհեղեղի պատմությունը Թովմա Արծրունու մոտ: «Աստվածաշնչյան երամանը կատարվելուց հետո պեմափ ջրերը տապալել են ջրհեղեղի արևելք աշխարհի կենտրոն, և այն հստեց Կորդվաց լեռներին: Եվ նախապես գնորդան գոնեք մատուցեց Աստուին, որը խոստացավ այդու նույնը լեռնաշխարհի աշխարհին, նավիտենական ուխտ հաստատելով՝ «Ի՞նչ արելը պետք է դնեմ անպի մեք», որը ծիածանն է, որ ոմանը համարում են անպի գառված հուր, իսկ կատարչությունը պրոֆիները՝ Արամազդի գոտի»՝

Աշխարհակործան ջրհեղեղի մասին ավանդազգայններ են գրություն ունեցել նաև Ուրարտիստեանական Հայաստանում: Մի գրություն համաձայն՝ հայոց Արամազդ և բաղդեսգվող միջույան աստվածների միջև բշնամություն կար, և Արամազդը նազրելով՝ ջրախեղեղ արեց Թյուրանին՝ (տա, բերեա, Հայաստան-Միջագետքը հնագույն հարաբերությունների արտապրումն է դիցարանություն լեզվով): Մեկ այլ պատմի համաձայն՝ Միլ Կարինը երկրի պատվածքն է, որից բաղվել է ջրհեղեղը երկրի վրա և բո-

⁸Kramer, 1952, p. 42-43; Kauter, 1964, c. 218; Cohen, 1973, p. 140.

⁹Tonoyan B.H., *Illy restan*, MIM, t. 2, 1992, c. 350.

¹⁰Թովմա Արծրունի և Անանու, 1985, էջ 32-33

¹¹Ավրան, 1904, էջ 44:

ղել իր հետքը երկնքում՝ ի տես մարդկանց՝: Հայկական ավանդությունը յուրօրինակ մի փառաբանություն-օրհներգ է Մեծ Մասիսին. փրկարար տապալանին հայոց լեռների խորհուրդ են տալիս գնալ դեպի մայր լեռը, որ մեծ ու բարձր է բոլորից՝:

Քրիստոնեության ընդունումից հետո հայկական ավանդագրությանը (որոնց մի մասը մտածվեց) միաձուլվեցին աստվածաշնչյան պատմության հետ, և ձևավորվեց մի նոր ավանդավեպ, որը դեռևս կարիք ունի համակողմանի ուսումնասիրության (տե՛ս նաև Հավելված Բ-ում):

ԱՆՍԱՀՈՒԹՅԱՆ ՈՐՈՆՈՒՄՆԵՐՈՒՄ. ՀԱՅՈՑ ԵՐԿՐԻ ԵՆԱՍՊԱՐՀԸ

Աստվածաշնչի հայտնի պատմության համաձայն՝ Աստված Եղեմի կենսոյանում տնկեց կենաց, բարո և չարի իմացության ու բազմաթիվ մղբ-գատու ծառեր՝ պատվիրելով ուտել միայն ճրգատու ծառերի պտուղները: Օձի միջամտության շնորհիվ առաջնաստեղծ մարդիկ ճաշակեցին բարո և չարի իմացության ծառի արգելված պտուղը, բացվեցին նրանց աչքերն, ու աստվածների նման նրանք ճանաչեցին բարին ու չարը: Եվ զգուշանալով, որ մարդիկ կճաշակեն նաև կենաց ծառի պտուղը, կանմահանան ու կաստվածանան, Աստված փտարեց մարդկանց դրախտից և դեպի կենաց ծառը տանող ճանապարհներին պահասպան դրեց քեղուրներից ու բոցեղեն սուրբ (Ծննդոց, 2,8-3,24):

Աստվածաշնչյան ընկալմամբ՝ աստվածաշիննի ու կենդանականի միջև կա երկու խաչոք անցքայետ՝ իմաստությունն ու անմահությունը: Երկու աստվածաշին հատկանիշները խաղիքայանչող պրբազան ծառերն աճում էին դրախտում (որն արարչագործության ու աշխարհի կենտրոնն էր), որի տեղադրությունը Հայկական լեռնաշխարհում հայտնի է վաղուց: Ուստի, Հայաստանի մասին աստվածաշնչյան պատկերացումների չարքում (դրախտ, մարդկության վերածննդի երկիր, Աստու և մարդկանց հավիտենական ուխտի երկիր) պետք է ընդգծել իմաստության ու անմահության խոթանալուներ կրելը և:

Արդեն նշվել է, որ Հին Կտակարանի մի շարք սյուժեների ու պատկերացումների ակունքները կապվում են հին Միջագետքի հետ: Բացառություն չեն կազմում նաև իմաստության ու անմահության խոթանալուներին առնչվող բեմաները: Թե՛ Աստվածաշնչում և թե՛ միջագետքյան հնագույն բնագրերում մարդը եստու է վնաս միայն իմաստությանը (օժտվում բանականությամբ), քայց մնում է մահկանացու՝ միջին դիրք գրավելով աստվածա-

¹Ղանանայան, 1969, էջ 7, 420:

²Ղանանայան, 1969, էջ 12, 24, 26, 54: Ուշագրավ է, որ այս սյուժեն տարածվելով ընկել է բրեհեղեթ «կոնվազյան տարրերակի» հիմքում, չուս որի տապանը նախ ըլվել է Կապրեկ լեռան կողք և երկու կեռի բաժանել նրա գաղաթը, հետո կասկ Արարատ լեռանը և դարձաք առիկ նրա վրա (Ղանանայան, 1969, էջ 61Կ):

ինի ու կենդանականի միջև: Դրանով նա, սակայն, չապարեց անմահության ձգտելուց, և հովիտենական կյանքի որոնմանը դարձավ մարդու մշտական ուղեկիցը: Հնագույն միջագետքյան ավանդության մեջ անմահության որոնող գլխավոր հերոսը Գիլգամեշն է, որի մասին ասերը զրի են ասելի կին աշխարհի քաղմաթիվ լեզուներով: Հունիական «Գիլգամեշն ու անմահության երկիր» վիպերգում Գիլգամեշը որոշում է ուղևորվել անմահության երկիր, որին հասնելու խմոր Ռիտո (Արև) աստվածը նրան տալիս է «գեալի Արատտա ճանապարհը ցույց տվող» յոթ ուղեգույցներ¹: «Գիլգամեշ» էպոսի խերական տարբերակում հերոսն ընկերոջ հետ մեկնում է անմահության որոնման՝ Եփրատի հոսանքն ի վեր²: Իսկ էպոսի բարեկենդան տարբերակում Գիլգամեշը հայրապաշտում է Մաշու լեռներն ու տասներկու աստղերից ձգվող բանձր խոտիտը, ծառնում դրախտ նիշեցնող քարերի աշվին, ապա անցնում մահվան ցրեք, համոզվում օրհնելից փրկված ու անմահության առաջած ներսին, նրա շնորհիվ ձեռք է բերում «անմահության ծաղիկը», որը վկայարարի ճանապարհին նրանից զրոսնում է օձը³: Ուշագրավ է, որ Աստվածաշնչում ևս մատվկությունը մահկանացու է դառնում օձի միջամտության հետևանքով:

Գիլգամեշի հետ կապված անմահության մասին պատկերացումները Առաջավոր Ասիայում սրահանվում են քավականին երկար, անմահության որոնման սյուժեում Գիլգամեշին փոխարինում է Ալեքսանդր Մակեդոնացին: Անմահության խոսնելու համար Ալեքսանդր Մեծն, ըստ հունական վեպի (զրի առնված Ք.ա. 240թ.), քննում է «ճանապարհը դեպի Հայոց երկիր, որտեղ ակունքն է Եփրատի ու Տիգրիսի»⁴: Նա հասնում է կրաշք-երկր, ապա անցնում մութ աշխարհով, համոզվում օրհնյալ մեկին և հասնում կենաց աղբյուրին: Իսկ Ալեքսանդրի մասին սիրիական վեպում նրա ճանապարհին եղջվում է Մասիա լեռնաշղթան⁵: Փաստորեն հին արևելյան և նեղեմիտական վիպական ավանդություններում «դեպի Արատտա ճանապարհը» փոխարինվում է «դեպի Հայոց երկիր ճանապարհով», Մաշու լեռները՝ Մասիա լեռնաշղթայով, երկու դեպքում էլ հերոսը գնում է դեպի Եփրատի (ու Տիգրիսի) ակունքները, անցնում խաղաղով, դրախտ նիշեցնող վայրով, ապա մութ աշխարհով կամ մահվան ցրեքով, համոզվում աստվածընտրյալ ներսին և ստանում անմահություն: Իրականում երբևէ Հայաստան չմտած Ալեքսանդր Մակեդոնացին վիպական ավանդության մեք քննում է նրա ճանապարհը⁶, քանի որ հին առաջավորասիական

¹ III/AB, c. 131; հայերեն քաղմանությունը՝ «Գարուն», 1994, N 4, էջ 90:

² MM, p. 127, note 32.

³ ԱՄՊ, էջ 163-165; III/AB, c. 218-220; ANET, p. 88-89; MM, p. 119.

⁴ Lipinski, 1971, p. 46:

⁵ Lehmann-Haupt, 1927, S. 797-798; Lipinski, 1971, p. 47; Тугаев, 1924, с. 262-263; Ինգլիզյան, 1947, էջ 120:

⁶ Նշենք, որ հայկական ավանդություններում պատկանելի են և՛ Մակեդոնացու Հայաստան վայր, և՛ «մութ աշխարհով» «դուր աշխարհ» հասնելու, «անմահական ցուր» ձեռք բերելու սյուժեները («Նամակալան, 1969, էջ 279-282, 472):

հոգևոր քննադատմանը մեր երկրի հետ լին կապված դրախառայինն և անմահությանը վերաբերող պատկերացումները¹ :

Նախորդ էջերում անդրադարձել ենք դրախտի՝ ըստ էին աստօպո-
րասիական մի շարք աղբյուրների՝ Հայկական լեռնաշխարհում տեղորոշ-
վելուն: Նշվել է նաև, որ հայկական աղբյուրների համաձայն՝ դրախտը
գտնվել է Բյուրակնի լեռների, Բարձր Հայքի ու հարակից շրջաններում:
Այդ տարածքի հետ են կապվում անմահության մասին բազմաթիվ հայկա-
կան ավանդազրույցներ, որոնց համաձայն Բյուրակնում էր աճում անմա-
հության ծաղիկը (խառը) և բխում անմահության աղբյուրը: «Կրանք կենդա-
նացնում էին մեռյալին, բուժում անույս հիվանդին, վերադարձնում էր յոթ
տեսողությունը»: Հատկանշական է, որ հայկական հնագույն պատկերա-
ցումներում դրախտ-անդրաշխարհ տեղայնացումը նույնն է, ինչ աստօա-
պորասիական վերսիդյալ զրույցներում: Անմահության երկիր-դրախտը
գտնվում էր անդրաշխարհից հյուսիս, և հարակից եկող անմահություն որո-
նող հեղուք նախ պետք է անցներ անդրաշխարհով: Վերջինս, ըստ հայոց
վաղմջական իսթատալիքների, գտնվել է Հայկական Տավրոսի լեռնա-
զանգվածում, Անգեղ տուն գոլասի տարածքում: Միջագետքյան աղբյուր-
ներում իբրև անդրաշխարհի հանդես եկող Կուրը ևս տեղայնացվում է Հայ-
կական Տավրոսում՝ Տիգրիսի ակունքների շրջանում: Գիզգամիչը նախ
անցնում է Մաշու (Մասի(ո)ս-Մասիոն) լեռների, որանք ձգվում են Հայկա-
կան Տավրոսի հարավով, հաղբահարում խավար տարածությունը, դուրս
գալիս հեղիարային քարերի այգին, ապա անցնում մահվան ջրելով և հաս-
նում նպատակակետին²: Մաշու լեռներից հետո տասներկու ասպարեզ
տարածվող խավարը, ինչպես զույգ է տվել Կ.Յ.Լ.Լեման-Հասպուր դեռևս
տասնամյակներ առաջ, Տիգրիսի բնական բունելն է, որի ելքի մոտ գտնված
աստրեստանյան սեպագիր արձանագրություններում նշվում է այդ
տարածքի՝ Տիգրիսի ակունքն ու «արևի ելքի և արևամուտի իզուր լեռները»
լինելը³: Բարերի այգու պատկերը հիշեցնում է Աստվածաշնչի Նզեկիելի
մարգարեության (28, 13-14) դրախտի նկարագրությունը: Իսկ մահվան
ջրերի ու մութ աշխարհի տարածքը նույնանում է հայոց անդրաշխարհի՝
Անգեղ տան հետ: Այն հաղբահարելուց հետո միայն հարավից եկող

¹Հանական աղբյուրներում հիշվող Այա երկիրը, որտեղ ծնվում էր արևի սրբին և պահվում Ոսկե Գեղը, մեծ համանականությանը, նույնացվում է Հայաստ-Հայքի հետ (Ճանտեյան, 1987, էջ 285; Պետրոսյան, 1997, էջ 86-89; Մարտիրոսյան, 1997, էջ 24): Այա երկրի Ոսկե Գեղը կապվում է խեթական աղբյուրներից հայտնի ճշտադարձը Էա ծառի հետ, որից կախված ոչխարի գեղըը խորհրդանշում էր բոլոր բարիքները (ՄԿԻ, Ե. 61):

²Լեմանույան, 1969, էջ 21-22, 422: Նախաբրիտանական հայ իրականության մեջ կենսա ծառի և անմահության ծաղիկ պաշտամունքի մասին կարող են վկայել մինչև 19-րդ դարի վերջերը պատկանված արևօդիների համայնքները, որոնք երկրագաղտն էին սրբե, բարիքի ու շույան ծաղիկը (Եսրաքառ, 1967, Ե. 102-112):

³ՄԿԻ, էջ 143-165; ՄՈՒԱԲ, Ե. 200-220; ANET, Բ. 88-97; MM, Բ. 96-120.

⁴Lehmann-Haupt, 1910, S. 430-462.

կարող էր հասնել նայոց դրախտաշխարհ Բարձր Հայք և Բյուրակն:

Այսպեսով, թե սյուժետային ժանրամասնեցի և թե աշխարհագրական տեղայնացումների քննադրյունը ցույց է տալիս, որ հնագույն ժամանակներում Առաջավոր Ասիայում ստեղծվել և ինքնինիզմի դասաչրջսանում գոյություն է ունեցել անմատոթյան մասին պատկերացումների մի խմբակային, որի համաձայն՝ նախնական կյանքի խորհուրդը պատկերվում էր Հայկական լեռնաշխարհում, ուստի և անմատոթյան տեղեւագող ներքոյին վիճակված էր անցնելու ճանապարհը դեպի Արատուս՝ Հայոց երկիր...

ԵՐԿԻՐՆ ԻՄԱՍՏՈՒԹՅԱՆ

Միջագետքյան հնագույն քննադրերի ու Աստվածաշնչի գաղտնաբացումներին առնչակցու քյունն ակնհայտ է նաև նախասկզբնական իմաստաբան քննադրկայում: Ինչպես նշվեց, քաջաւ և չարի իմացության մասն, քստ Հին Կտակարանի, գտնվել է Եղեճում՝ Հայկական լեռնաշխարհում, որ և առաջին մայրիկ հաստ են դարձել իմաստոթյանը (ՄՆՆՅՈՅ, 3, 1-7): Այդ առումով առանձնահատուկ ուշադրության է արժանի շումերական քննադրերից մեկի հարդրումը, որն իմաստոթյան ու արվեստի ծագանը կատարում է Հայկական լեռնաշխարհի հետ. «Իմաստոթյունն ու արվեստը ցած քերվեց Աբատուսից»¹:

Հին միջագետքյան դիցաբանությունը Հայոց լեռնաշխարհի հետ է կապում աստվածներից իմաստագույնի՝ արարչագործ, իմաստոթյան, համաշխարհային օվկիանոսի ու աստրերկրյա ջրերի աստված Հայա-Էնկիի պաշտամունքը: Նրա գլխավոր կացարանը գտնվում էր Արգուում, որի վերերկրյա շրջանների՝ Հայկական լեռնաշխարհում գտնված լինելու մասին խոսվել է «Արարչագործության կենտրոնը» քաճմում: Միջագետքյան նախասկզբները համաձայն՝ Արգուում էին քնակվում յոր իմաստունները, որոնց Հայա-Էնկին ուղարկեց քաղաքակրթություն տարածելու մարդկանց մեջ: Նրանցից նատկապես նայոնի է Օաննեաի պատմությունը (չնորիցվ Քերոստի գլաճամն), որը մինչ այդ կենդանիների նման ապրող Բարեզոնի ժողովուրդն սովորեցրեց գիր, գիտություններ, շինարվեստ, երկրագործություն և այլն²: Շուներական աղբյուրներում իրրև քաղաքակրթության քննութան է հանդես գալիս նաև Հարալի երկիրը (տես ն «Ուկեճեր նրկիր Հարալի» քաճմում):

Ի մի քերվող սպաճոր՝ տեսնում ենք, որ արարչագործության կենտրոն, մարդկության ծննդի ու վերապրումի վայր, դրախտ ու անդաշխարհի հանդիսացած և անմատոթյուն շնորհող մեր լեռնաշխարհն, քստ միջագետքյան պատկերացումների, եղել է նաև քաղաքակրթության քննութանը...

¹Alster B., *Studies in Sumerian Proverbs*, 1975, p. 128, n. 32(գաւ Berlin, 1983, p. 22):

²MM, p. 182-183; Schabel, 1923, S. 253-256; B.K. Афанасьев, *Оантец*, МНМ, т. 2, с. 234

ԲԱՐԵՊԱՇՏ ԸՆՏՐՅԱԼՆԵՐԸ՝ ՍՈՒՐԻ ՕՐԻՆԱՅ ԵՐԿՐՈՒՄ.
ՀԱՅԱ ԱՍՏՏՈՒ ՈՐԴԻՆԵՐԸ

Շուներական դյուցազնավեսում Արատտան հանդես է գալիս «աստվածային սուրբ օրհնաց երկիր» պատվամուն-մակիրով¹: «Աստվածային սուրբ օրհններ» (շուներեն «մե») ասվածի տակ հասկացվում էին ոչ թե պարզապես օրհներկը, այլ այն մեծագույն սրբազան ուժերը, որոնք կառավարում էին ողջ տիեզերքը, աստվածային ու մարդկային իրականության բոլոր պարսները: Այդ իսկ պատճառով աստջարկվում է շուներեն «մե» բառը բարձրանել «Լաբյուն, լինկոբյուն»²: «Աստվածային սուրբ օրհներկ» տիրակալն, ըստ շուներա-սրբազան դիցաբանության, Հայան (Էնկին) էր՝ աստվածներից իմաստնագույնը, որի պաշտամունքն, ինչպես նշվել է, կապվում էր Հայկական լեռնաշխարհի հետ:

Միջագետքյան գրականության հազարյոթանների համաձայն՝ սրբազան մեր լեռնաշխարհում, ուր տեղի էին ունեցել աշխարհայարժան գլխավոր իրադարձությունները և պատկանում էին տիեզերք կառավարող սուրբ օրհներկները, անմահության ու իմաստության խորհուրդները, քննվում էին ոչ թե աստվածական մտկանագույններ, այլ՝ քննարկ ժողովուրդ: Այդ մասին վկայություն է պահպանել շուներական դյուցազնավեսը:

Ժողովուրդն (Արատտայի), որ ասավել է մյուս ժողովուրդներից,
Ժողովուրդը, որին Դունսզին ընտրեց մյուս ժողովուրդներից...³

Սա «քննարկ ժողովուրդ» հասկացության բացառիկ մի կկոստություն է ոչ միայն ժամանակի փաղեմության առումով, այլ հատկապես նրանով, որ «քննարկ» է համարում ոչ թե ժողովուրդն ինքն իրեն (ինչպես եղևաններն ու ճապոնացիները), այլ՝ օտարը նրան, ընդ որում, ետևադաշտյա լինելով: Իսկ դա նշանակում է, որ մեր մախնիների աստվածը քննարկ ժամանակ պատկերասրահը գոյություն է ունեցել և ճանաչվել մեծ Հայկական լեռնաշխարհի սահմաններից դուրս:

Լույս սեղբնաբարդը տեղեկություն է պահպանել աստվածը քննարկ մեր մախնիների՝ սեփական ճանաչարհի գլխակցություն՝ առաքելություն ունենալու մասին, որը վկայվում է Արատտայի տիրակալի խոսքում.

Երբ պաակն Արատտայի՝
Բարեկուր յամած⁴ սուրբ օրհնաց երկրի,

¹Շուներեն kur-me-siki-ն արտահայտությունը բարձրանվել է ասրբեր կերպ (տե՛ս օրհնակ Kramer, 1952, p. 21; Kanera, 1964, c. 208, 210; Cohen, 1973, p. 123; Berlin, 1979, p. 57 և այլն): Փոսնի որ «մե» էին կոչվում աստվածային օրհներկները, մեր մախնիներում ենք «աստվածային սուրբ օրհնաց երկիր» բարձրանությունը:

²B. K. Aghanadzesa, Me, MHM, v. 2, 1992, c. 127.

³Kramer, 1952, p. 43; Kanera, 1964, c. 218; Cohen, 1973, p. 140 (բարձրանություններում կան ոչ էական տարբերություններ. մենք հետևել ենք վերջին երկուսին):

⁴Համա է կոչվել իովանավոր աստվածությունն ընդհանրապես: Այս բնագրի մեկ այլ հատվածում (տող 221-225) նշվում է, որ Արատտայի տիրակալը նշանակված է իշխելու «տիեզերքի տիրուհու» Ինաննայի «սուրբ մեղրով», ուստի հնարավոր է,

Երկնային յոսն պատկի մնամ որոշեց ճանապարհն Արատտայի,
Այնժամ ես ին մնմորյան ժաօն հաստատ իմացա...¹

Հին առաջադիտասիական քնագրերը պահպանել են լեռնաշխարհի հետ կապված և «ծայա» կիցով գեղանման ու տեղանունների բազմաթիվ հիշատակություններ: Մասնավերապես «ծայա» գեղանուն և տեղանուն են բազմիցս հիշվում Էշլայի (Սիլիսայի հյուսիսում, Բ.ա. 24-23-րդ դդ.) քնագրերում, ընդ որում, ամփված ճակ Արնի ու Ազի հայաստանյան քաղաքների հետ²: Միջագետքյան քնագրերում Սուրուր (Սուրբարի) երկրանվանը համարվել էր տեղանունը «Հայա երկիր» (քաղաքը)³ է՝ «Հայա» գեղանունը հիշվում է Բ.ա. 3-2-րդ հազարամյակների սահմանագծով բվագրվող Աշուրից գտնված մի քնագրում⁴: Իսկ խեթական արձանագրություններում Բ.ա. 15-13-րդ դդ. հիշատակվում է Հայասա երկրանունը, որի «Կայա վերջավորությունը խեթական տեղանվանակիրա ժաօնիկ է՝ Հանակարդի մեջ դիտելիս ակնհայտ է մեջ լեռնաշխարհի հետ կապվող Հայա աստծու անվան, շունքա-արքայական, էրայական, հին աշուրական և խեթական աղբյուրների «ծայա» գեղանման ու նրանով կազմված տեղանունների և նախ ժողովրդի ինքնանվան ժազոմնաբանական ընդհանրությունը:

Հայա աստծու կապը Հայկական լեռնաշխարհի հետ ասավել ընդգծվում է նրա որդու՝ բնության և զարթոնքի աստված Դոմոզիի Արատտա երկրի նախնավոր աստվածը լինելով: Ուշագրյով է, որ միջագետքյան Դոմոզի-Նոանոզր ծանալատասխանում է Օրֆոնիս, որն Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության մեջ (Հոր, 9, 9) փոխարինված է Հայկով՝ Այսինքն Արատտայի նախնավոր աստվածը եղել է Հայկը: Հայայի որդի Դոմոզիի անունը նշանակում է «հարսզատ» (խակական) որդի, իսկ «Հայկ» անունը կազմված է «ծայ(ա)» գեղանունից (կամ դիցանունից) և «իկ մասնիկից (հմնո, հնդ-իկ, պարս-իկ և այլն), նշանակելով «ծայ(ա)» գեղը (կամ աստծու) ներկայացուցիչ, որդի: Հայա (Լեկի) աստվածը շունքա-արքայական դիցաբանության մեջ աղարչագործության գլխավոր դեմքերից է, իսկ Հայկ նախնային ժաօն Մար Արաս Կատինայի մատչանից բաղելով Խորենացին գրում է «Աստվածներին առաջիննին ստեղ լին և երևելի, և աշխարհի մեծանն թարիքների պատմառ, աշխարհի ու բազմամարտության սկիզբ: Մրանցից առաջ եկավ հսկաների սերունդը... Մրանցից մեկն էր և Հայատտության Հայկը»⁵...

որ «գարեկոր ըման» և վերջերի Ինաննային (հմնո, հետագայի նախ Անանի-տին), որը Դոմոզիի սիրելյալն ու կինն էր:

¹Kramer, 1952, p. 23; Kautz, 1964, c. 211-212; Cohen, 1973, p. 125.

²Huason, 1983, c. 31-33; Մոխրյան, 1993, էջ 119-121:

³Geib, 1944, p. 31, 94-96.

⁴Huason, 1983, c. 30-31.

⁵ՀԺՊ, էջ 190-194 և գրականությանը (քառիկ հեղինակ՝ Մ.Տ.Երևանյան):

⁶Մառքոսյան, 1993, էջ 304:

⁷Մոխրյան Խոզենցի, 1981, էջ 109:

Ամեն բան կարծես իր տեղն է ընկնում, և մեր սոցիալական է հայոց ծագումնաբանության մտազգլած կարևորագույն մի էջ: Ըստ այդմ, մենք սերուն ենք այսպիսի, աստվածների մեջ իմաստնագույն Հայ(ա) աստծուց, որի որդին էր դուրսագն Հայկը¹: Նրա անունը նշանակում էր Հայ(ա)ի որդի, ներկայագուցիչ, այսինքն՝ հայ, աստի և ինչպես Պատմաբանը է վկայում, նրա անունով կոչվեցինք բոլորս (Հայկ-հայ, Հայկը-Հայր-Հայաստան): Իսկ աստծու անունով ժողովրդի ու երկրի անվանակոչումը հայտնի երևույթ է հին աշխարհում (օրինակ՝ Աշուր աստծու անունով՝ Աշուր երկիրը, մայրաքաղաքը և ժողովուրդը)...

ՎԵՐՉԱՐԱՆԻ ՓՈՒՍԼԵՆ

Ավարտելով աշխատանքը, որն առաջին փորձն է ի մի բերելու Հայաստանի մասին Առաջավոր Ասիայում տարածված վաղնջական պատկերացումների առանձին դրվագները, մեկ անգամ ևս նշենք, որ այն չի հավակնում սպասել և վերջնական լինելու, քնդգրկելու առկա ողջ մյուսը: Բերված նյութն էլ, սակայն, լիովին բավարարում է պահանջներն հին առաջավորասիական հոգևոր ընկալումներում Հայոց երկրի և ժողովրդի կերպարը: Դրանց համաձայն՝ մեր լեռնաշխարհը, նախքան մարտիրոսյան արարածը, եղել է աստվածների բնակության վայր, այստեղ է գտնվում կենսաառարկի կացարանը: Մեղսագործ մարտիրոսյան, այստեղ էր գտնվում կենսաառարկի կացարանը: Մեղսագործ մարտիրոսյան կործանումից հետո կրկին մեր երկիրը դարձավ մարտիրոսյան վերածննդի վայրը, որ կնքվեց Աստու ու մարտկանց հավիտենական ուխտը: Մեր երկրում են պահվել անմահության ու իմաստության խորհուրդները, տիեզերքը կառավարող սրբազան օրենքները: Աստվածային այդ երկրում ապրելու մենաշնորհն ունենալ բարեպալտ մեր նախնիները, որոնք ընտրյալներն էին բնության ու զարթոնքի աստծու, որդիներն արարչագործ իմաստնագույն Հայա աստծու, որի անունով էլ քերև, կոչվեց մեր ժողովուրդը...

Մեր երկրի՝ սրբազան և ժողովրդի՝ աստվածբնության լինելու մասին պատկերացումները շարունակեցին գոյատևել նաև քրիստոնեական շրջանում, չնայած, որ Աստվածաշնչում քննարկել են համարվում կրեաները:

Եղիշեն, ճկատի ունենալով դրախտի տեղը վկայող երկու գետերը (Եփրատն ու Տիգրիսը) և տապանը, որպես մարտիրոսյան վերածննդի խորհուրդ, մեզ գերադասելի է համարում շատ ուրվշնչից. «Երկու գետով եւ տապանտուն գեր ի վերայ ենք բան գյուղին: Եւ թէ զի՛նչ օգտու է, նախ իմաս-

¹ Հին աքեյական սեպագիր արդյուրներում հիշատակվող Հայա աստվածը նույնպե՛ս է հայոց անվանադիր նախնի Հայկի հետ (Նապան, 1985, էջ 84-97; Մովսեսյան, 1992, էջ 40-41; Փիլիպոսյան, Զանալյան, 1997, էջ 67-69): Դոմոսի-Օրիոն-Հայկ համադրումը և վերոնշյալ փաստերը ստիպեցին մեզ վերանայել այդ սենակետը և հանգել Հայկի՝ Հայայի որդին ցնկելու կարծիքին: Հայան իր հերթին համարվել է նախաստեղծ օվիպանոսի Նանոսի (հնճա. նաչկ. էպոսի Մովինալին) որդին:

տաքեան պատճառ է մեզ, անմտաց սրտերով զԱստուծոյ արարչութեան, եւ ակն առնել վառիտմանն ի նոյն, ապա եւ Երկս բարեխօսա ունինք առ Աստուած՝¹...

Գրիգոր Լարեկացոյ «Հարություն տաղան» քրիստոնեական ողբ աստվածաբանությունը խորհրդանշող սայլի ճանապարհը դնելի էրուսողն սկսվում է Մեծ Մասիսից. «Մաղն այն իջանէր ի լեռնն ի Մասեաց ... եւ ճոնչալով զայր մտաներ յերեսաղեն»²...

Հովհաննես Խնամասերը, նշելով հայերի և հրեաների աստվածընտրյալ լինելը, քնդգծում է հայերի ասացնությունը հրեաների նկատմամբ. «Այդ՝ զչարածուն անաց երրայեղոց եւ զանչարծարին հայ ամազդ տանձանեաց Բարձրեայն, վի հասառ, եւ զիր եւ տունար այս երկու ազգնս միայն ետ Աստուած, եւ այլոց ազգացը մարդկան են աբարեալ զիրս հայոց՝ աստ ի վերայ վրնի որդին աբով, անդ ի տախտակս քարեղենս, գտովնարս անդ Մովսէս, աստ՝ Հայկն, յատաք քան զնա, զհավատս՝ անդ ի լեռնն ի վայր պատգամաւ, աստ ի վերայ վրնի ոտամբ ինքն Աստուած»³...

Միջնադարում հայոց պետականության անկմանը հացուղեցին տառապանքի ու սարկության դարեր, երբ օտարները տիրելով մեր երկրին և նագատակ ու նննալով ճախ հոգեբանորեն, սարս և Խիզմբուպես ոչնչագնելու մեզ, մեր ժողովրդին ներարկեցին անկատարության ու քրտարժեքության յարթությունը, ինչի նկատմամբները զգալի են և այսօր (մեծք զխտակցում ենք, որ տորկանտարության դարավոր (և այսօր էլ շարունակվող) քարոզարքան հենքի վրա այս զորոյվիր կարող է պիտակվել ոչպես ազգային սնտարժեքության սերմանում, ոտտի մեկ անգամ ևս լնդգնենք, որ մեր եզրակագարքյուններն արվել են մախսատաք դրտացի ժողովուրդների գտավար նիշտատակարքյունների կխանք):

Մեր պատմության մեծագույն ճգնաժամը հուրբախտված է: Տիեզերքում գործող օբյեկտիվության համաձայն՝ ամեն քան վերադառնում է «ի շրջանս յոր»: Մտտի և հավատուն ենք, որ նոր դարաշրջանում մեր ժողովրդի ճանապարհի պետք է ընթանա դեպի իր սկզբնական վեռարքյունը...

¹Նույնիկան, 1992, էջ 245:

²Գրիգոր Լարեկայի, 1981, էջ 59-65:

³Արքատմայն, 1956, էջ 223:

Ա. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԱՌՎԱՆՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅՈՑ
ՄԱԳՈՒՄԱՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Համեմատական լեզվաբանության արդի տվյալները ցույց են տալիս, որ հայերենը, լինելով հնդեվրոպական մայր լեզվի հայ-հունա-արիական քաղցրատախանրի ներկայացուցիչ, ինքնուրույն լեզու է դարձել Բ. ա. 3-րդ հազարամյակի սկզբներին¹, իսկ վաղմջական հայերենի կառուցվածքը Բ. ա. 3-2-րդ հազարամյակներում բնակվել են Հայկական քարձրավանդակում²։ Հաստատվել է նաև լեզվաբանության տվյալները հնագույն գրավոր վկայություններով։ Այս բաժնում կիրթները հարցի պատասխանը տալով մայրն այն չափով, թե սկսած Բ. ա. 3-րդ հազարամյակից փաստված են արդյոք Հայաստանին տրված անվանումները հնագույն գրավոր աղբյուրներում։

Սկզբնաղբյուրների բնութայանն անցնելուց առաջ անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ նույն երկիրն ինչպես տարբեր ժողովուրդների, այնպես էլ դաշտության զանազան կենտրոնների կողմից կաթող էլ կոչվել մի քանի անուններով։ Վաղ միջնադարի հայ պատմագրությունն, օրինակ, ճանաչում էր Հայաստանին տրված մի քանի անվանումներ՝ Հայք, Արարատից, Այծն-նիս, Թրքոնա տուն (նաև «Արամազդան ազգի» երկիր), որոնք գաղտնի էին տարբեր ակունքներից։ Ուստի մեր խնդիրներից մեկն էլ պետի լինի պարզարանել³ Հայկական լեռնաշխարհի սահմաններում վկայված եվրոանունները վերաբերել են տարբեր քաղաքական միավորումների, թե՞ միևնույն երկրի տարանվանումների։

ARUSSA ԵՎ *ARMENIA* (*ՀՈՒՄԻՐ*, *ՀՈՒՄՐՍՈՒ*) Հայկական լեռնաշխարհի մասին առաջին պատմական տեղեկությունները վկայում են Արատտա անվանը պետության գաղությունը, որը հիշատակվում է շումերական բնագրերում Բ. ա. 28-27-րդ, ապա 22-րդ դարերի իրադարձությունների կապակցությամբ։ Նախ բնության անունը Արատտա երկրի տեղադրմանը վերաբերող տվյալները⁴։

«Էննեղբարի և Էնամիթեշդաննան» վրդերգի համաձայն՝ Արատտայից

¹Ջեյքոբ, 1967, с. 330-332; Пирроков, 1980, с. 80-93; Ջահուկյան, 1987, էջ 24-25։

²Пирроков, 1980, с. 80-93; Гюльбенктер, Иштон, 1984, I, с. 393-428։

³Արատտան հիշատակվում է շումերական դյուցազնավեպի առաջին հինգ վրդերգերում, «Ինաննան և Էրիշգ» ազգում, Գուդեայի արձանագրություններում և այլուր։ Արատտայի տեղագրության խնդրին, մասնավոր տեսակետներին անդադարձել ենք մեր «Հնագույն պետությունը Հայաստանում. Արատտա» (Երևան, 1992) գրքում (էջ 10-23)։ Գրանցիչ հետո Արատտայի հայաստանյան տեղագրությանն է անդրադարձել Վ. Մատթեոսյանը (Մատթեոսյան, 1995, էջ 284-303)։ Նշված հարցի վերաբերյալ տեղեկությունները չեն սահմանափակվում այդքանով և այստեղ կրճենք ասկա այլ փաստեր ևս։

Շումեր օգտակար աշխատանք է իրականացվել «Ռյուկի գետով»¹, որը, բնականաբար, պետք է լիներ երկրաբան: Աղբյուրաբաններից հայտնի է Արատտայի բարձր լեռնային երկիր լինելը, իսկ Ռյուկից մինչև Հայկական լեռնաշխարհի հարավը եզերող Մասխուս / Մասխոս լեռները ճգնվող տարածքում ամենաբարձր կետը չի անցնում 1000 մետրից: Հետևաբար, Արատտան պետք է փնտրել նշված լեռների և ավելի հյուսիս ուղղությամբ լեռնային տարածքում, երկրաբան վերին հոսանքի շրջանում:

Շումերական «Լուգալբանդան լեռան քարայրում» և «Լուգալբանդա» վայրերգերում²: Շումերից Արատտուս ճանապարհին նիշատակվում է Չամուս երկիրը, ինչը ենթադրում է Արատտայի Շումեր - Չամուս գծի շարունակություն վրա գտնված լինելը: Չամուս երկիրը գտնվել է Չագրոսի հյուսիսային շրջանում³, Ուրմիս լճից հարավ: Արևիքն Արատտան պետք է փնտրել Ռոմիս լճի ավազանում և / կամ հարակից շրջաններում:

Շումերից Արատտուս ճանապարհին կիցվում է մի փայր ևս՝ *hur-ru-um-kur-ra*, որը սկզբնապես վերծանված էր որպես *հոտում* (իսա՝ խոտիների) երկիր⁴, իսկ *Ք*. Վիլքեն առաջարկեց այն ընթերցել որպես հասարակ անուն՝ «Նեոս քարայր» իմաստով⁵: Առաջին մեկնաբանության դեպքում, ելնելով այն համազանցանքից, որ *Ք*. ա. եզրագծի հազարամյակի առաջին կեսին խոտիները պետք է քննվեին Միջագետքի հյուսիսում և դրանից արևելք ուղղությամբ շրջաններում, հավանական է Արատտայի տեղադրությունը Միջագետքից հյուսիս տարածվող լեռնային շրջանում: Բայց քանի որ հնարավոր է *hur-ru-um-kur-ra* -ի այլ մեկնաբանություն, այս փաստը չենք ոգտագործի խնդրի լուծման նպատակով:

Լուգալբանդայի վիդաշարքը տալիս է մի կարևոր փաստարկ ևս՝ Շումերից Արատտուս ճանապարհին նիշատակելով *հաշուր լեռ*⁶: «Իհաշուր» նշանակել է մալլուս մի տեսակ և ամեն չորս կիցատություն, սրանցից մեկն իրեն լեռնաձևում համընդ գտնվել է: Ըստ շումերական մեկ այլ քննարկի՝ *հաշուր* լեռը գտնվել է Սվիլատի ավազանում, «Նիլոսի ջրերը, որ արևմտքն-ից հոսում են դեպի լեռ *հաշուր*» ... Ռուսի և Արատտան պետք է գտնվեն երկրաբան ավազանի հյուսիսում:

Շումերական դոկտրինայի «Գիլգամեշ» և «Նինսիուրայի երկիր» վայրերգում նոր դարձել է «Գիլգամեշ» էպոսի գաղտնիստ օժանդակ:

¹Kramer, 1956, p. 232-234; Berlin, 1979, p. 48-49; ETCSL, I.8.2.4. Վայրերի վերնագրի եզրագծի անմասնակց ձևով կարող ենք ընթերցանել նաև *սուրբ-հիլանուս*, *Նինսիուրայի*, *Նին-սուրբ-անու*: Արքիին երկու աղբյուրում նշված հատվածը բարձրանվել է այլ կերպ, բայց անփոփոխ է մնացել զրալին ճանապարհով աշխարհի փաստը:

²Kramer, 1956, p. 235-238; Wilcke, 1969; ETCSL, I.8.2.2.

³Արքիան, 1985, с. 78.

⁴Տե՛ս օրինակ Kramer, 1963(a), p. 275:

⁵Wilcke, 1969, S. 36-38.

⁶Wilcke, 1969, S. 90-129.

⁷AD, vol. 6, 1956, p. 147.

սկզբնաղբյուրը անժամօրյան գաղտնիքին հասնելու համար Այն Կոմեր (Ռոբո) աստվածը Գիլգամեշին շնորհում է «պեպլե Արատտա՝ ռանադարեն իմացող» յար մոգական Նակմեր¹։ «Գիլգամեշ» էպոսի խերական տարբերակում անժամօրյան հասնելու համար Գիլգամեշն իր թնկեր Էնկիթուի հետ գնում է Էփրատի հոսանքն ի վեր²։ իսկ արտադական (քարեխոյան) տարբերակում հաղթահարում է Մաշու լեռները, որոնք վաղուց մուշնագվել են Հայկական լեռնաշխարհի հարավը եզերող Մասիսա ։ Մասիոն լեռների հետ։ Ուշագրավ է, որ ինչպես «Գիլգամեշ» էպոսի «անժամօրյան ծաղկմ» է հաճաղակում Մենդոց գրքի «Կենսաց ծառին», այնպես էլ երկու ստրյուքներում մուշն է դրանց գտնվելու վայրը Հայոց լեռնաշխարհը։

Արատտայի հայաստանյան տեղադրության օգտին է վկայում ցրեղեղի ավանդությանը վերաբերող դիմացը դյուցազնավանի առաջին «Էննիք-քաթր և Արատտայի տիրակալը» («Էննիքթարր և Արատտայի գերագույն քուրմը») վկայեղանքը, որում Արատտայի ժողովրդին տրված է նեոնյալ բնույթումը։

Նրանք, որ կանգնեցին ցրեղեղի մեջ,

այն ժամանակ, երբ ցրեղեղը սրեց ամեն բան՝

Ի մի բերելով ասվածը տեսնում ենք, որ արվագծված է Արատտայի տեղորոշման առնվազն երկու շրջան Եփրատի ավազանի երեսից և Ռոբոյի լճի ավազանը։ Հատկանշական է, որ նույնպես դատվեր է ստացվում Ք.ա. 26-րդ դարից նիլոստակվող Ա/Շուրուր-Ս/Շուրարաուտ երկրամասն տեղագրական քննության արդյունքում³։

Սեպագլոր և հիբեռլիֆ արձանագրություններում հատուկ անունները վանկայինից բացի կարող էին ունենալ նաև գաղտնիարանշանային գրություն։ Եվ Արատտա-Մուրուր համընկնումը նոր իմաստավորում է ստանում, երբ գաղտնիարանշանային գրության պարագայում «Արատտան» գրվում է «Մուրուրի» գաղտնիարագրային տարբերակով՝ SU.KUR.RU⁴։ Նույն երկրամասն գրության վանկային և գաղտնիարանշանային տարբերակները վկայում են Արատտա-Մուրուր մուշնության մասին, ինչը մի կարևոր հավելյալ փաստարկ է հոգուտ Արատտայի հայաստանյան տեղորոշման։ Արատտա-Մուրուր մուշնությունը կարող է հաստատվել այլ փաստերով ևս, որոնց կանոնադրանքներ մեր ստացիվա աշխատանքներում։

Առանձնակի նետադրություն են ներկայացնում երկու երկրամասների առավել հավանական ստուգաբանությունները, մասնավորապես, երբ նկատվի ունենանք շուժերական բնագրերում Արատտային տրված «սուլը օրինաց երկիր» պատվանուն-մակդիրը։ «Արատտա» անունը ստուգաբանելի է ներկայացված - *arō արմատից, որից հայ-հուն-արիական բազմաշա-

¹III/IB, c. 130-135.

²MM, p. 127, note 32.

³Kramer, 1952, p. 43; Karca, 1964, c. 219; Cohen, 1973, p. 140.

⁴Gelb, 1944 (ցատքեր վերջում)։

⁵Deilhoel, 1932, S. 839; Labat, 1988, p. 250.

խորհրի լեզաներում առաջացել են «սուրբ օրենք», «կարգ», «սաքր իրավանք», «սարխար», «քարեպաշտ», «ճշմարիտ» և այլ բառերը¹։ «Մուշուք» անունը (իս տարբերակներով) մեծ հաճանականությամբ կարելի է ստուգաբանել ներգեղյուզական -*kubhuo մեկը, որից ծագում են սասնակրեոի Կսիւրս «փայլում, սրածուր, գեղեցիկ, մաքուր», հայերենի *սաքր*, որից թ-ի զանգվածությամբ (հմմտ. նուրբ-նուրբ, իրբ-իրբ և այլն) առաջացել է *սաքր* (սասնաբառ, մաքուր, նվիրական, սոցբ) բառը²։ Հերթընթացական նախադեզում սրբաբուն, նվիրականություն, օրինականություն գոչը տվող արծառաներից առաջացել են նույն երկրի երկու անվանումները։ Ավելորդ չենք համարում նշել, որ միջազգային որևէ քննադատ երկու երկրանունները չեն հիշվում կողմ-կողմի, ինչը ևս կախող է գոյց տալ, որ դրանք ոչ թե ստարբիլ (հարեան) այլ միևնույն երկրին տրված անվանումներ են։

ՄՈՒՍՈՒՐ (ՄՈՍՈՒՆՏԱՒ-ՇԱՐՐՈՒՄ) ԵՎ ՄՈՍՈՒՐ-ՄՈՍՈՒՐ։ Վաղուց նկատվել է, որ քիչամասնական (ուրարտական) աղբյուրների Արմե եզրվելը նույն սասնա-բարեկական արծառնազրույթունների Շարրիան է։ Արմինքն՝ Վանի քաղաքապետության ժամանակաշրջանում այս երկու անունները տրվել են նույն երկրին, ինչի հիման վրա էլ ժամանակակից գրականության մեջ և ժամանակակից ժամանակակիցում այն ստացավ Արմե-Շարրիա քաղաքայալ անվանումը³։ Մյուս կողմից, Շարրիա երկրանուն իրավամբ նույնացվում է Ջ. ա. 3-2-յալ հազարամյակների Ս/Շարրու-Ս/Շարադի-Ս/Շարաբուտի, իսկ Արմե նախադեզի է նույնացվել Ջ. ա. 3-2-յալ հազարամյակների Արման(իւտմ) Արմի, Ուր(ու)մե, Արամ, Արմանա, Արմե երկրանունների հետ։ Վերջին նույնացման հարցը դարձել է երկարատև բանավեճի առարկա մինչև որս չգտնելով վերջնական լուծում (հասկանալիս Ջ. ա. 3-յալ հազարամյակին վերաբերյալ նարցելում)⁴։ Շարրու-Շարադի-Շարաբուտ-Շարրիա նույնությունը կասկած չի հարուցում, և եթե սկզբնաղբյուրների քննությանը սրբաբլի, որ նույնական են Արման(իւտմ), Արմի ... և Արմե երկրանունները, ապա կարելի է եզրակացնել, որ ինչպես Ջ. ա. 1-ին հազարամյակի Արմե և Շարրիան, այնպես էլ Ջ. ա. 3-2-յալ հազարամյակների նրանց նախորդները եղել են միևնույն երկրի տարբեր անվանումներ։ Ուստի, կարևոր այդ խնդրի սրբաբանման համար նախատեսված արժանիքները գտնում անցյալստանալ Արման(իւտմ), Արմի և Արամ(ե) երկրանունների տեղայնացմանը։

Արայի աղբյուր Նաբան-Մուենի (Ջ. ա. 23-յալ դար) արծառնազրույթուններում Արմանում (-ում ժամանակը արադերենի արդական կողմի վերջավորությունն է, նույն արբայի մասին պատմող խերական քննադատ երկրանունն է «Արմանի») երկրի նվաճումը ներկայացվում է իրրև աննախադեզ

¹Մովսիսյան, 1992, էջ 30-31 և Չ. Մարտիրոսյանի ստուգաբանությունն է)։

²Ննուսյան, հ. IV, 1979, էջ 255-256; Ջահուկյան, 1987, էջ 57-58, 132, 222։

³Տե՛ս օրինակ ՀԺՊ, հ. 1, 1971, էջ 423-435։

⁴Ջանգրին նվիրված վերջին աշխատանքներից գրականության հղմամբ տես Մուխոյան, 1993, էջ 113-127; Մատթեոսյան, 1994, էջ 255-268։

երևոյթ, որպիսին «ճարտու արարումնց ի վեր» չէր վիճակվել ոչ մի արքայի: Նարամ-Սուենն իր որդւոք բնագրեւում հանդես է գալիս «մեզանոցն Արմանումնի և Էրլայի» տխուրաւով, որն էլ դարձել է Արմանումնի Հալեայի շրջանում տեղադրման հիմնական փաստաթղթը (Էրլան գտնվում էր Հալեայից շուրջ 70 կմ ետաւով-արևմուտք): Կան, սակայն, ավելի խոստոս տվյալներ, որոնք փաստում են աղջկայի տեղադրության սխալականոթյանը: Բերենք մի քանիսը: Նարամ-Սուենի պառլ է Արաղի դինաստիայի կիսմեղիք Սարգան Արաղացին (Ք. ա. 24-23-րդ դդ.) արձանագրություններից մեկում նախորդում է, որ մվանել է եփրատից արևմուտք գտնվող երկրները՝ «Մարին, Յարնուտին և Էրլան՝ մինչև Մայրիների և Արմարի լեռները» (տե՛ս քարտեզ III-ք), առանց հիշատակելու Արմանումը¹: Էրլայի բնագրեւում հաճախ է հիշատակվում Արմի տեղանունը, որն առանձնաթղթերում կոչւմանում են Արման(խում)ի կես: Կրանցից մեկում Արմին հիշվում է Էրլայից և Դուլու քաղաքից (Ուլուսի և Խառանի շրջանում) կեսու, իսկ Էրլա-Դուլու գծի շախմատկոթյունը մեզ տաւում է Հայկական լեռնաշխարհ: Մեկ այլ Էրլայական բնագրում միտանի հիշատակվում են Արմի և Ազի (կանու. Հայաստան երկրի մասն անվանումը Ազգի) քաղաքների կապված «ճարտ» գեղի մերկայացուցիչների կես: Մեկ ուրիշում հիշվում են արմիցիները, որոնք բնակվում կն Գիզանում²: Արման(խում) երկրի տեղադրության տեսանկյունից չափազանց արժեքավոր է միջագետքյան բնագրից մեկի հաղորդումը՝ «Էրլայից մինչև Բիլո-Նամիայ արձանցիների երկիրն էօ՛: Բիլո-Նամիայը, դատելով առկա փաստերից, գտնվել է Նոգլի շրջանում³: Ար-ճան(խում) հեկրի կամար գծագրվում է հսկայական մի տարածք, որը համապատասխանում է Ք. ա. 2-րդ հազարամյակի Սուրբասու (Շարբալի) երկրին: Նման տարածվածության մասին է նաև վկայում Միսոբասն Ար-ճանի (Ք. ա. 19-րդ դար) հիշատակութունը⁴: Միջագետքյան արքաներ Նարամ-Սուենի և Շուլգիի (Ք. ա. 21-րդ դար) Տիգրիսի ավազանով դեպի հյուսիս կատարած արշավանքների ընթացքում հիշատակվում է Արամ(և) երկիրը, որն իրավամբ նույնացվում է Արմի-Արման(խում)ի կես⁵: Ուշագրով է, որ կիներաբեկական մի անտորակական պայմանագրում (Ք. ա. 18-րդ դար) Արամու քաղաք է հիշվում Մուրիլ (Մուբարսու) երկրի կազմում⁶:

Տարածքային համընկնումից թալի, Ք. ա. 3-2-րդ հազարամյակներում Արման(խում)-Արմիի և Ս/Շարբուր-Ս/Շուբարսուի նույնության մասին կարող են վկայել այլ փաստեր եւ: Մասնավորուպես, սլաւոնական չի կարն-

¹Արաղի արքաների վերոնշյալ արձանագրությունները տե՛ս Berton, 1929, p. 108-151; Hirsch, 1963, S. 1-82; Sollberger, Kupper, 1971, p. 97-314.

²Արմի տեղադրումն՝ ըստ Էրլայի բնագրերի՝ տե՛ս Մովսիսյան, 1993, էջ 119-127.

³Astour, 1992, p. 30.

⁴Նույն տեղում.

⁵Այն գտնվել է Կանու լճի հոսքավ-արևից (Մովսիսյան, 1993, էջ 121-122).

⁶Kniprath, 1965, c. 64-66; Մովսիսյան, 1997, էջ 10 (և եզկամ արքյութները):

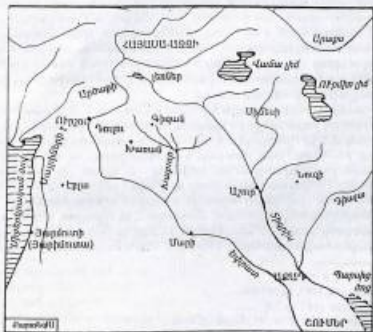
⁷Finkelstein, 1955, p. 2.

Նկ. 5. Չրմեղեի մասին հնագույն շումերական բնագրի գրանցվածը

Նկ. 6. Վեննիքաբաղի և Արաստուսի տիրակալը Վրոնիքի ամենամարտցական պահպանված բնագիրը

յի հասարեք Արժանութի արքայի «սարքայան» անունը Մազարինա (Մազակինա)՝ Հատկանշական է նաև այն, որ ինչպես Արատտան և ՄՇարրը, այնպես էլ ՍՇարբար (ՍՇարբարտուն) և Արժան(ի)տնի շնն հանդիարձ նույն արձանագրություններն, սաքթեր երկվանք լինելու դեպքում դրանք, իրեն հարևաններ համ տարածքով մոտ գտնվողներ, գտնն մեկ անգամ կնիչաստակվելին միևնույն բնագրում:

Հարելի է շարունակել փաստերի վերաբերյալ, սակայն կարծում ենք, որ քերական էլ բավական է գոյց տալու՝ համար Արժան(ի)տն-Արմի և կրկրի Հայկական լեռնաշխարհում և հարակից հարավային շրջաններում տարածված լինելն ու նախական բյուր Մուրթ-Մուրթառուի նեռ:

ԱՐՄՍՏԱՆԻ ԱՆՏԻՔԻ ԵՎ ԱՐՄՈՆԻՍԻՍԻ ԱՐԿԱՆՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՏԱԳԱՆ ԿՐԿՐԸ ԵՐՄԵՆԱՆԵՐՈՒՄ Կատարված համառոտ քննությունը ցույց է տալիս, որ 11-րատտան, Մուրթար (Սարբարտուն) և Արժան(ի)տնի նույն երկրի տարբեր անվանումներն են *Ք. ա. 3-րդ հազարամյակում*: Ուշագրավ է, որ ներք երկրանուններին վերաբերող ավայաների առանձին-առանձին ուսումնասիրություններն արվագծում են նույն առկար Հայկական լեռնաշխարհից էլի-րատն արտաստարի շրջան, «Նաևս լճի ավազան և Ուրմիտ լճի ավազանի հարավակողմ: Նժման մեծ ընդգրկման շնորհիվ է, որ Արժան(ի)տն երկրանունը տարածվեց հարևան ժողովուրդների շրջանում և դարձավ ալլազգիների կողմից (բազի վրագիներից ու քրդերից) այսօր հայերին ու Հայաստանին տրված ընդհանրական անվանումը: Այս անվան ամառվի ընդունելի ստուգաբանությունը, մեր կարծիքով, «Ն. Ը. Ջահուկյանի առաջարկածն է՝ բնիկ հայերին *արթն, ք-արթ* օգնել, սերունդ, արժատ, կիմք» արձատից²: Արատտա անունը իտրդողանշել է այդպարբյուն, բաքթարբյուրբուն, սարք կարգ ու օրենք, Մուրթար՝ արբություն և նվիրականություն, Արժան(ի)տն իր տանիկ ազնվագարբություն, մեծ իտրիտրդներ, որոնք մեր նախնիները գեղ են հայրենի երկրի անվանումներն:

Արատտա անունը հետագա դարերում և Աղարատ, և Ուրարտու տարբերակներով շարունակվում է կիրառվել Հայաստանի նկատմամբ: Հատկանշական է, որ Առավանդաշնի Յորանասանից բազմամարբյան մեք Երեմիայի մարգարեության Աղարատ բազմադարբյունը կնիչաստակվում է «Աղարտն իսգավորբյուն» տարբերակով՝ լճի փաստ, որը հանիրավի անտևակել է: Արատտա երկրանունը իր հետքն է թողել Եփրատի A.RAT, Uratu, Urutu՝, Ուրմիտ լճի ավազանի հարավում գտնվող Aratta գետի՝ և բազմարթի այլ անվանումներում: Հնարավոր է, որ Ուրարտու անունը, որի զարգացումը կարծես քն երևում է *Ք. ա. 13-9-րդ դարերի* ասորու-բաքթական արձանագրություններում Ur(u)utu/Urutu ճանապարհով, ստաչա-

²Քեղ. 1944, p. 103, 107.

³Ջահուկյան, 1987, էջ 287-288:

⁴Ինգլիզյան, 1947, էջ 7-8:

⁵Քեղ. 1944, p. 21-22, 86, 98; Аветисян, 1984, с. 25.

⁶Աստուտ, 1952, N 2, с. 322.

գամ յինի Արատու անվանք - ու տեղանվանական մասնիկի կամ - ու անանիի նախնա՞նք, ապա ռ-ի դրափոխությունը (տե՛ս վերը) ասանա լր վերջնական տեսք Aratu (Արաու) - Aratu u Aratu):

Հանրաձայն փաստեր են, որ Առովածուշնի բարգձանությունը Արարատը փոխարինված է Արմենիայով, Բեժեթունի նախնա պոճանագությունը (Ք. ա. 6-րդ դար) մեք հասարակը են պարսկերենի Արմենան, Իրանի իրարմնուրան և բարեկրենի Ռաջատոմ՝: Շնո դում, վերջինս մինչև Ք. ա. 4-րդ դարի աստիճն կեսը հանդես է գալիս որպես Հայաստանի բարեկալես անվանում՝: Սրանք մեկ տեղան ևս գալի են սուղիս Արատու-Արարատ-Ռարատու և Արմանիում-Արմի%-Արմենա-Արմենիա անունների (և դրանց ստորբնականի) հասարակությունը, որք պարզել էինք նաև Սուրբ-Սուրբարտու ի միջոցով՝: Արթինս Ք. ա. 9-7-րդ դարերում կրթություն է ավելի փայր տալու՞մքի նկատմամբ՝ լրան 3-2-րդ հազարամյակներում)՝ Հարրիա (Հարրե) տարբերակով՝: *Կասնիկ նեսու Ս/Հարբար-Ս/Հարբարու, Հարրիա երկրանունը կրթու է ձեղվում գործածությունից, լսող երևույթին, տեղք ճեկրնով՞ըլտ զեղելով Արմենիա համարմերքն՝:

ՍՄՐՈՒՄ - ԱՄՈ - ԱՄՅՈՍ - ԱՄՆ: Ըստ միջազգայնական կրթության բնագրի՞նք Սուրբ-Սուրբարի երկրանվանը համարմեր համադես երկու մյուս տեղանունն է «Հայաս» (H.A.A): Համադես-սրբարտական մի շարք երկկուս բնագրերում շունդերենի H.A.A-ին սրբարտանուն փոխարինում է Սուրբ երկրանունը՝, ինչի գույց է սուղիս դրանց՝ միևնույն երկրին վերաբերողը: «Հայաս» նի՞նքով զեղանուն և տեղանուններ են նկատակվում էրրայի, Արարի, Իրանական տեղանունը Բ.ա. 3-2-րդ հազարամյակներով բնագրի՞նք բարգձանությունը՝, որունց ակնատու են դարձնում Հայաս-Հայասայի (և Սուրբ-Սուրբարտու ի) կապը Հայր-Հայաստանի նեսու:

Արատու-Սուրբ, Սուրբ-Արմանիում, Սուրբ-Հայաս, Արատու-Արարատ-Ռարատու-Արմենիա-Հայաստան նույնությունները գալիս են լրացնելու և ամբողջացնելու մեք պատկերացումները հայոց մագու՞ննարանության մի շարք շխատարանված խնդիրների վերաբերյալ: Անվտիկով սուղածը տեսնում ենք, որ Հայաստանին տրված ննագույն անվանումների Արատու-Արարատ-Ռարատու, Ս/Հարբար-Ս/Հարբարու-Հարրիա, Արմանիում-Արմի%-Արմենա-Արմենիա, Հայաս-Հայասու-Հայր-Հայաստան, իրենց ստարբերակներով վկայված են Բ. ա. 3-րդ հազարամյակի աստիճն կե՞նք, երբ լսող իզգարանության տվյալների հայերենը դարձնել էր ինքնույն լրկու: *Վերջարբարյալ մեք տեսակետը կլմնուփորքու համար սուկա են ավելի շատ փաստեր, լրան ներկայացվեցին այս բանում: Կլվածներինք բացի, նին աստիճանական սկզբնագրերներում Հայաստանը

¹Նաքանդրան, 1964, էջ 8, 14-15:

²Առաջա՞ծ, 1990, շ. 102-106:

³Նե՞ն, 1944, շ. 31, 94-97:

⁴Տես «Նորագույն շնորհայնիք սարք օրինաց երկրում, Հայաս աստու՞նդ որինքն-ըրո բանում:

հայտնի է այդ ընդհանրական ամուսնեպաշտի ևս (տեղիում), Եսայիքի, Թորոք-
մա տուն, Քաղաք: Դրանց բոլորի վերաբերյալ փաստերի ամբողջությամբ
պետք է դատնա հաշտակ ընտրյալն առաջիկա: Այստեղ մեկ անգամ ևս ընդ-
գծենք, որ համեմատական լեզվաբանության տվյալների համահունչ: Են
հնագույն գրավոր աղբյուրների հաղորդումներին: Ե միապես համատեմ
են Ք. ա. 3-րդ հազարամյակի ասուցին կեսից մեր լեռնաշխարհում հայա-
լեզու և հայաբնու էրմոսի առկայությունն ու կարևոր դերը:

**Ք. ՀԱՄԱՆԵՍԱՄԸՆՅԻՆ, ՋՐՎԵՐՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ, ՀԱՅԿԱԿԱՆ,
ԱՎԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆՆԸ ԵՎ «ՄԱՍԻՍ» ԼԵՈՆԱՆՎԱՆ,
ՎԱՎԱԳՈՒՅՆ, ՀԻՇԱՍՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԸ:**

Ամենակրթման համաշխարհային ջրեղեղի և մարդկային վերա-
ծննդի մասին ազանդություններ են պատկանել երկրագնդի բազմաթիվ ժո-
ղովույթներ: Երանց մեր ուրախ խոսք են կազմում առաջափորտական
ժազում ունեցողները, որոնք մարդկության փրկությունն ու վերազրու-
կապում են Հայկական լեռնաշխարհի հետ: Ընդ պատմ, դրանց մի մասում,
լրբի փրկության վայր նշվում է Հայաստանն ընդհանրապես, ժյուսում, ա-
վելի մասնավորեցմամբ, Կողբկայ լեռների շրջանը կամ Մեծ Մասիսը¹:

Մասնագիտական շրջանակներում իշխում է այն կարծիքը, որ ջրեղեղ-
դի ազանդազրույցը Աստվածաշնչի բազալության շնորհիվ միջնադարում
է տարածվել հայ իրականության մեջ և Մեծ Մասիան, իրբի տապանակի
լեռ, մտել է վիսական ավանդության քրիստոնեական Հայաստանում:
Նշվածից բացի, արտահայտվել է տեսակետ, որի համաձայն Մեծ Մասիսը
տապանակի լեռ է համարվել դեռևս նախարքիստոնեական ժամանակնե-
րում: Վերջինիս գլխավոր փաստաթղթեր Ք.ա. 1 դ. հույն մատենագիր Նիկո-
լաչոս Դամասկոսցու տեղեկությունն է պատկանված Հովսեփոս Փրա-
վիտոսի «Հրեական հնախոսության» էջկում, որն ամբողջությամբ ներկա-
յացնում ենք ստորև.

«Մինիսա երկրից վերև Հայաստանում կա մի խաչոր լեռ՝ Բարիս անու-
նով, որտեղ, պատմության համոծայն, շատերն ապաստանելով փրկա-
րյուն են գտել ջրեղեղի ժամանակ, իսկ մեկը ստապանի վրա տարվելով, իջել
է զագարին, և տախտակների մնացորդները երկար ժամանակ պահպան-
վել են: Մա, հավանաբար, այն մարքն է, որի մասին գրել է Մովսեսը Կրեա-
նեղի օրենսդիրը»²:

Տեղեկությունն առիք է տվել տարբեր մեկնաբանությունների: Մ. Չանչ-
յանցը գտնում է, որ «Բարիսի» փոխարին պետք է լինեք «Մասիս»³: Զ.
Մուրադը Մինիսա երկիրը նա չհազնում է Աստվածաշնչի Մյաննի (սեպագիր
աղբյուրներում՝ Մանա) երկրի հետ, իսկ Բարիս լեռնանունը համարում Մա-

¹Աղբյուր, 1901, էջ 1-77; Ինգլիզյան, 1947, էջ 5-106:

²Հովսեփոս Փրավիտոս, Հրեական հնախոսություն, էջ 55:

³Չանչյանց, 1785 (1985), էջ 150:

սխի «բարձր» մակիլիքը (ինձու գեղերեն *բարձր «բարձրություն»*), որը կարող էր այն տարածում գտնել Հայաստանից դուրս՝ արարելիցների միջնակարգում՝

«Լ. Ինգլիզյանը քննադատում է Ֆ. Մուրադի տեսությունը՝ գտնելով, որ Զ.ա. 6-րդ դարում վերագրված երկրի անունը չէր կարող հիշատակվել Զ.ա. I դարում ապող հեղինակի կողմից և մատնանշում, որ «բարձր» մակիլիքը «Մասխ» իմաստով ոչ մի անգամ առանձին չի գործածվել հայ մատենագրության մեջ¹։ Ընդգնելով «Լ. Ինգլիզյանի առաջկուրյունը՝ կազմված «բարձր» մակիլիքը որպես լեռնանուն գործածվելու հետ, չի կարելի հանձնարել նրա առաջին մտքին։ Հայտնի է, որ Ն. իկուրյան Դամասկոսցին և ղի է Հոռնի կայսր Օգոստոս Օկտավիանոսի և երկից արքա Հերոդես Անթի մտերված, ինչը նրան պետք է ազանդվել առկա սկզբնաղբյուրներից օգտվելու ամասնամասնական հնարավորությամբ, որի արդյունքում է նրա 144 գլխից բաղկացած «Ընդհանուր պատմությունը»²։ Այդ սկզբնաղբյուրների բխում պետք է լինել սեպագիր և հիերոգլիֆ դիվաններինց հունարենի թարգմանված հնագույն հիշատակարաններ (ինչպիսիք են, օրինակ, Բերտոսի և Մաներոնի կրթող լին աշխատանքները), որոնցում կարող էր հիշատակվել Միսի/Մասխ երկրի»։

Յ. Մարրիկայիքը հնարավոր է համարում Բարիս լեռնանուն կապը հունարեն-եգիպտական *բարիս* - «նավ, մակույկ» բառի հետ՝ լեռնունացնելով Միսիանի կամ Ն. իկ-Մաիքի հետ³։

Հ. Մանուղեյանը Բարիս լեռնանունը նույն «նավ» իմաստով մեկնաբանում է «սուրաբուս-հունական գաղտնաբարբառի» և հունարենի տվյալներով, այն կապում է մեծ Մասխի հետ՝ վերջինս նույնացնելով Ասրեստանի Մարզոն Բարբայի Զ.ա. 714 թ. արշավանքի ընթացքում հիշատակված Ռուսոչ լեռան հետ (այն հաղթանարկելուց հետո ասորական զորքը մտնում է Բարի երկիր, որի անունը Հ. Մանուղեյանը կապում է քննարկվող լեռնանվանը)⁴։ Մանուղեյանի տեսակետը չի դիմանում քննադատության այն պարզ պատճառով, որ Ռուսոչ լեռն և Բարի երկիրը գտնվել են Ռոմիս լեռի արևելյան շրջաններում և տեղագրորեն չեն համարատաստվում մեծ Մասխին և հարակից տարածքներին⁵։

Ինչ վերաբերում է լեռնանունը «նավ, մակույկ» իմաստով օտարազգու բառի հետ կապելուն, ապա դա ևս (ինչպես Ֆ. Մուրադի առաջարկված «բարձր» մակիլիքը) անհավանական պետք է համարել։ Հատկանշելի է, որ երբևէ Բարիս անվամբ որևէ լեռ չի հիշատակվում Հայկական լեռնաշխար-

¹Շուր Ինգլիզյան, 1947, էջ 27-29։

²Ինգլիզյան, 1947, էջ 28-29։

³Երկուշաբթյան Ս.Մ., Հոլմեդու Փյալիուց և կրա աշխատությունները (Օտար աղբյուրները Հայաստանի և նախկին մասին, 9, Ե., 1976), էջ 18։

⁴Շուր Ինգլիզյան, 1947, էջ 29-32; Արյուստ, 1985, Ե. 54, 195, 213-214։

⁵Շուր Ինգլիզյան, 1947, էջ 32-34։

⁶Հնձու, Ինգլիզյան, 1947, էջ 34-35։

հում: Այդպիսի նշանավոր մի լեռնանուն հազիվ թե իսպառ մոտացության մատնվեր, ուստի մնում է ենթադրել, որ այն կարող էր աղավաղված լինել նախքան Ն. Դամասկոսցու աշխատության մուտք գործելը: Ե՞րբ և ինչպե՞ս կարող էր տեղի ունենալ նման աղավաղումը (եթե այն եղել է):

Այն հանգամանքը, որ իբրևայայ լեռան տեղը կայունություն է Այնիաս երկրի օգնությամբ, հուշում է, որ Դամասկոսցու նախնական սկզբնաղբյուրը պետք է գրված լինի Ք.ա. 6-րդ դարասկզբից ոչ ոչ: Այնիաս (Աիննի/Մանա) բազավորությունը դադարում է գոյություն ունենալուց և մեկընդմիջտ հեռանում պատմության քառերեսքմեջ՝ վերջին անգամ ինչպե՞տված Ք.ա. 6-րդ դարի սկզբին (Եյնեմիա, 51, 27): Դա նշանակում է, որ մեզ հետաքրքրող սկզբնաղբյուրն, ամենայն հավանականությամբ, եղել է սեպագիր (նման ենթադրության երևցր է տալիս նաև ջրեղեղի մասին գրի առնված առաջավորասիական քննազրեքի սեպագիր լինելը):

Ինչպե՞ս պետք է գրվեր մեզ հետաքրքրող լեռնանունը սեպագրության օրինակափոքությունների համաձայն: Հնարավոր էին գրության առավել հավանական *Bar-is*, *Ba-ri-is*, *Ba-ar-is* և այլ տարբերակներ (Ձկ 7), որոնցից ամենամարտականատարմաթը և տեղի տնտեսման (համատարության), և կոնյունների անհարկի կրկնության չառաջացնելու, և նշանների պարզության առումով *Bar-is* երկվանկ (Ձկ 7ա) ձևն էր: Այս պարզաբանմեջ հետո մկատելի է դառնում վերոնքաղբյուր հնարավոր աղավաղումը: Բանն այն է, որ սեպագրելուց լայն տարածում ունեթ բազմանշանափոքությունը և *Bar* վանկն ընթերցվում էր մաս *mas*, *mas*, *par*¹: Ի՞ դեպ, հենց դա է պատճառը, որ այսօր չգիտենք, թե ինչպես է հնչել վանկի բազավորության (Քիայնիլի, Ուրաբուտ) գերագույն առաված Խալդիի տիկնոջ ասորեստանյան աղբյուրներում պահպանված անունը՝ *Bag-bar-ur*, *Bag-mas-3-ur*, թե՛ *Bag-par-ur*, կամ ինչպես է հնչել Ուր(ու)ատրի միավորման ութ երկնքներից մեկի անունը՝ *Bar-gur*, *Par-gur*, *Mas-gur*, թե՛ *Mas-gur*: Սեպագրից հունարենի բարզմանվելուց, եթե դպիր չգիտեր լեռան ճշգրիտ անունը, կարող էր տեղի ունենալ վրիպակ, որի հետևանքով լեռնանունը հունարեն բարզմանության մեջ տեղ կգտներ ընթերցման ցանկացած աջ տարբերակով: Այ կողմից Դամասկոսցու երկում տասարնակիր «խոշոր լեռան» ներկայանալը «Այնիաս երկրից վերև», այսինքն՝ Ուրմիս լճի ավազանից էլուսիա (ինչը համապատասխանում է Մեծ Մասիսին), ճյուս կողմից նույն սեպանշանների ինչպես *Bar-is*, այնպես էլ *Mas-is* ընթերցման հնարավորությունը, և երրորդ կողմից էլ Մեծ Մասիսի տասարնակիր լեռ լինելը հայկական ավանդության մեջ քույր են տալիս եզրակացնելու, որ նախնական սեպագիր սկզբնաղբյուրում լեռնանունը եղել է *Mas-is*²: Իսկ դա նշանակում է, որ ջրեղեղի մասին հայկական ավանդությունը գոյություն է ունեցել Ք.ա. 6-րդ դարասկզբից առաջ, հայտնի է եղել Հայաստանի սահմաններից դուրս և գրի առնվել սե-

¹Labat. 1988, p. 68-71; Borger. 1978, S. 75-76; Липин, 1957, с. 14.

²Լեռնանվան գրության *Mas-is* ձևը ամենամոտարականատարմաթն է բոլոր հնարավոր տարբերակներից (տե՛ս Ձկ 8):

պագիր դպրոցյան կենտրոններից մեկում՝ Հեռագայում, հավանաբար ներկենիստական դարաշրջանում, ավանդությունը սեպագիր սեզրնադրո-
րից քարգմանվել է հունարենի, որի քերականում էլ նույնիմաստ սեպանյան-
ների խումբը *Masis*-ընթերցման փոխարեն տեղ է գտել *Basis* տառերակալ:
Նիկողայոս Դամասկոսը օգտագործած արդյունքում լեռնանունն արդեն
պետք է լինեք աղավաղված և այդ տեսքով էլ մուտք գործեք նրա «Ընդհա-
նուք պատմության» մեջ:

Որ ջրհեղեղի մասին հայկական ավանդությունը չի տեղեղծվել Աստվա-
ծաշնչի քարազրոյթյան հետևանքով, կարող է վկայվել այլ փաստով ևս:
Հովսեփոս Փլավիոսի հիշյալ երկում արտահանված տեղեկության համա-
ձայն՝ Նոբոսը (յունա՝ Նոյք) «իբ գելպաստանով դարս գալով, Աստծուն գր-
հեյր մատուցեց և խնջույք արեց ընտանիքի անդամների հետ: Հայերք մինչ
օրս այդ վայրը կոչում են իջնկո տեղ»²... Առաջին դարում երես հեղինա-
կի գրի առած այս գրույցը գրեթե նույնանուն է Նասիջեանի՝ որպես Նոյի
առաջին իջեանի մասին հայկական ավանդությանը՝

ա) Բ Է Է

Bar - is

բ) ԲԷ ԷԷ ԷԷ

Ba - ri - is

գ) ԲԷ ԷԷԷԷ ԷԷ

Ba - ar - is

դ) ԲԷ ԷԷ Է ԷԷ

Ba - ar - is

ա) Բ Է Է

Mas - is

բ) ԷԷ ԷԷԷԷ ԷԷ

Ma - si - is

գ) ԷԷ Է ԷԷ

Ma - si - is

դ) ԷԷ ԷԷ ԷԷ

Ma - si - is

Նկար 7

Նկար 8

Ամփոփելով այս համատու հաղորդանքը՝ տեսնում ենք, որ Նիկողայոս
Դամասկոսը «Ընդհանուք պատմության» մեջ տալիսնակիր լեռան ա-
նունն աղավաղված է, և սեպագրագիտական քննությամբ հանրավոր է
դառնում վերականգնել նախնական ճիշտ տեսքը՝ *Masis*: Դրա շնորհիվ
պարզաբանվում է, որ ջրհեղեղի մասին հայկական ավանդությունը (որում
Մեծ Մասիոն է տալիսնակիր լեռը) չի տեղեղծվել Հայաստանում քրիստո-

²Մեք տա համարում ենք «Մասիս» լեռնանվան վաղադույն հիշատակությունը,
բանի որ Մասիս լեռնաշղթան Ալեքսանդրի Ֆիլոն (գրի առնված Ք.ա. 240 թ.) և
Մալու լեռները «Կիլիզանի» էպոսում վերաբերել են ոչ թե Մեծ Մասիսին, այլ Հա-
յաստանի հարավը եզերող Մասիոս / Մասիոն լեռներին (տես էջ 13, ծմբ. 1):

³Հովսեփոս Փլավիոս, Հրեական հնախոսություն, էջ 54:

⁴Նամանական, 1969, էջ 11, 157, 169, 333, 417:

Ճեղքյան տարածման հետևանքով, այլ հայտնի է եղել դրանից դարեր անց և դուրս գալով հայ իրականության սահմաններից՝ Է.ա. 6-րդ դարասկզբից ոչ ուշ գրի է առնվել սեպագիր դպրության կենսադրոններից մեկում: Հետագայում սեպագրից հունարենի բարձրանվելու ընթացքում տեղի է ունեցել գրագրական վրիպակ, ավանդությունը լեռնանվան աղավաղմամբ տեղ է գտել և՛. Դամասկոսցու երկում և մեկ հասել Հովսեփոս Փյալիոսի «Հրեական հնախատրիան» էջերում: Բրիտոնյա Հայաստանում տեղի է ունեցել քնիկ (նախարրիստոնեական) հայկական և աստվածաշնչյան ավանդազրույցների միաձուլում, սրբ հանձնվելով տեղական բանասիրության դրվագներով՝ ծնունդ է տվել նոր գեղեցկապատում մի ավանդության՝ «Ներքինիս համակողմանի (նատկապես ժամանակագրական շերտերի) տատմնամիջությունը մնում է հետագայի խնդիր:

Նոյի և ցրնեղեղի մասին հայկական գրույցները տես Դամասկոսյան, 1969, էջ 11-12, 20, 24, 26, 29, 54, 123, 157, 164, 169, 332-336, 414:

- Արքանյան Ա., Հովաննիս Իմաստասերի ճանտնագրությունը, Ե., 1956
- Ալիևան Գ., Հայաստան յուսպ բան գլինեթի Հայաստան, ՎՃՆՈՒԿ, 1904
- Անտոյան Հր., Հայերեն սքանառական բարբարան, Կ. I-IV, Ե., 1971-1979
- Անտիս Հիբրուացի, Մատենագրությունը (բարբարաները, առաջաբանը և ճանտնագրությունները) Ա. Գ. Արքանյանի և Գ.Ք. Պարթևյանի, Ե., 1979
- Աստուածաշունչի ճանտն Հիմն և Կար Կոտակարանաց, ՎՃՆՈՒԿ, 1860 (արևելամայերեն բարբարանությունը) Էջմիածին, 1994)
- Անտիպոյան Պ., Բարբարան Ա., Տիգրիսի և Եփրատի ակունքներն ըստ Աստվածաշունչի, «Աստվածաշունչական Հայաստան» թիքազգույնի գիտատնտրի գեղարտունների գրուքներ, Օշական, 1999
- Բարբարան Ա., Հայաստանյան Տուրքիչ գետությունը Հիմ Արևելքում, «Գարուն», 1993, 5-6 Գիլլանիչ: Հիմ Արևելքի դարբանակալ (բարբարան և Մարտիրոսյանի) Ե., 1973
- Գրիգոր Կարենյանի, Տարի և գանձեր (աշխատատր, Ա.Քյոլլեկյանի), Ե., 1981
- Եսայան Ա.Գ., Կարիչի «Կիլիկիա» կրուքների ճանտն, «Քուրեր Երևանի իմաստարանի», 1985, N 2
- Եվանի Պատմիչուչ Կետարացու ժամանակակիցը նրկնանայ, ՎՃՆՈՒԿ, 1818
- Երևանյան Ա. Տ., Հայաստանը ըստ «Ալլաթիտուրչի»-ի, Ե., 1963
- Թովմա Արմրուսի և Անանուն, Պատմություն Արմրուսյան սան, Ե., 1985
- Ինչլիգան Վ., Հայաստան Մուրր Գրքի ճիչ, Վիեննա, 1947
- Ինչիման Գ., Հնագիտությունը աշխարհագրական Հայաստանայ աշխարհի, Կ. I, ՎՃՆՈՒԿ, 1835
- Կարթուսայ գիտնալիչ դարի Երևանի թուրք Արզալու (նիլյալ յառույնի ի ձևն Ա. Թարբանակայ), ՎՃՆՈՒԿ, 1868
- Կարթուսյան Գր., Ձևեր Գրան, համեմատական ռաունալիքություն, Վիեննա, 1893
- Կանադայան Ի. Վ., Հայերենի իմաստարանի (Վարդապետ Ժ. Վ. III Կարթուսյանի), Ե., 1967
- Կաշիկյան Լ., Երկրի «Արարածուչ թեղևություն», Ե., 1992
- ՀԱ - Հանդես Ամսորնայ, Վիեննա
- ՀԺԾ - Հայ ժողովրդի գիտնություն (ԳԱ կրուք), Կ. I, Ե., 1971
- Հնրան Պատմիչ (Պատմություն) բարբարան (նիլյալ ի յառիև օրինակի ի հայարթան ի ձևն և Մ. Աղիբեանի), ՎՃՆՈՒԿ, 1842
- Հնրայկյան Ա. Գ., Կոտու-Կոտու առթնությունը աշխարհումը Հայերենի իմաստարանում, «Պատմա-բանալիքական հանդես», 1990, N 1
- ՀՀՀՏԲ - Հանդեսի թիք, Միլի-Բոլշոյան Մի. Տ., Թարբանակ Հ.Կ., Հայաստանի և Կարթուսի յրարանների տնրանունների բարբարան, Կ. I-4, Ե., 1986-1998
- Հովան Անտիպոյան, Տարիի գիտնություն(աշխատ. Վ.Կարթուսյանի), Ե., 1989
- Հովանար Գրանիս, Հնրիև Աղիբեանի, Օտար աղբարանը Հայաստանի և Կարթուսի ճանտն, Գ. Հիմ իմաստարան աղբարանի, Ա. Ե., 1976
- ՀԱԳ - Հիմ Արևելքի սրեղև, Ե., 1982
- Հովանար Թրանիս, Հրեական հնագիտություն, Օտար աղբարանը Հայաստանի և Կարթուսի ճանտն, Գ. Հիմ իմաստարան աղբարանի, Ա. Ե., 1976
- Կանանայան Ա., Ալլաթիտուրչում, Ե., 1969
- Կանանայան Գր., Արա Գեղեղիկի դարբանունը, Ե., 1944
- Կարան (բարբարան արարեներիչ Ա.Անտիպոյանի), Վառնա, 1909
- Մարտրեանս Վ., Հնրայի գետությունը Հայաստանում, Արաստա: Հեղինակ Արուսի Անտիպոյանի (գրանտարան), «Ինչլիգան», 1993, N 1-4
- Մարտրեանս Վ., Մնայալի աղբարանը Արանի կրկիչը, ՀԱ, 1994, N 1-12
- Մարտրեանս Վ., Մունրանս աղբարանը Արաստա կրկիչը և Հայերենի իմաստարանի, ՀԱ, 1995, N 1-12
- Մարտրեանս Հ., Աղբարանությունը աշխարհումը և Հայաստանը, «Հայր աղբարան և Հնրայի իմաստարան» գիտական կոտարթանի գեղարտունների իմաստարաններ, Ե., 1997

- Մարտիրոսյան Հ., Աշխարհագրական աստիճանը ըստ աստվածի անունների և Հայաստանի «Աստիճանը»-ի շարժումը՝ միջագույնի գիտական և արվեստի Օչակում, 2000 (Երասխարհագրական ընդգրկում)
- Մանն Հարթոնայ (Լոս Բրեյքերիդջ) Պատմության Տիպերական, Մասկո, 1861
- Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն (Երազմանություն, Արձանություն և Ժամերգություններ) Մո. Մախոյանցի, Ե., 1981
- Մովսես Խորենացու Պատմության Հայոց լեզուատրամբ Մ.Արեղյան և Ս.Մարտիրոսյանի, Տիպեր, 1913
- Մովսեսյան Ա., Հնագույն արտությունը Հայաստանում, Արատու, Ե., 1992
- Մովսեսյան Ա., Արձան-Արձի երկրի ըստ սրտվան և Երազման սրտվանի (Պատմա-աշխարհագրական ակնարկ)՝ Հայոցական հայագիտական հանրագիտություն, Պետրոպ, 1993, ԺԳ
- Մովսեսյան Ա., Բարեպաշտ սրտվանի աշխարհագրությունը, Հայրապետ հայրություն Տիպեր Մեծի ստաց, Ե., 1997
- Նարեկյան Գ., Պատմի Գրությունի Գրությունի արձանագրությունը, Ե., 1964
- Շահնույան Մ., Հայոց պատմություն, 3. Ա. «Աճճճճճճ», 1785, Ե., 1985
- Պետրոսյան Ա., Արձան աստվածի հնդկությունից աստվածագրությունից համարվածում և հայոց սրտվանի ինքնուր, Ե., 1997
- Պետրոսյան Ե., Հայ երկրի արձանություն, մաս Ա, Երմիան 1990
- Տիպերյան Գ.Թ., Հայոց ինքն պատմություն. Նարեկյանի Ժամանակագրական, Ե., 1987
- Սասունցի Դավիթ, Հայկական ժողովրդական էպոսի մասնագիտար ընտելիք Մ. Արեղյանի, Գ. Արձի, Ա. Նարեկյանի, Հ. Օրբիյան, Ե., 1979
- Սասունցի Դավիթ (Երազմանը Գր. Գրություն, Ա. Հանդիպարան, Ա. Բարեպաշտ, Ե., 1995
- Սրվանություն Գ., Սրվեր, Խ. 1-2, Ե., 1978-1982
- Վերջի Մ., Արատու Սուր Գրություն, Վրենու, 1901
- Պատմի Գրությունից Պատմության Հայոց լեզուագրությունը Թ. Պատմությանի 1886 թի Երատուությունից, Թիպեր, 1912
- Պատմի Բարեպաշտ, Պատմության Հայոց լեզուագրությունը, Արձանությունը և Ժամերգություններն Մո. Մախոյանցի, Ե., 1988
- Փիլիպոսյան Ա., Մանույան Հ., Հունիս-սրտվանի տիպերատուներ Էճի-Հայոց աստիճան և հայոց սրտվանի Հայկ մանուսկրի համարություն փոքր, «Հայ ժողովրդական ճշակություն» հանրագիտական IX գիտական նստաշրջանի գեղարվեստների կոնգրեսներ, Ե., 1997
- ANEIT - Ancient Near Eastern Texts Related to the Old Testament (ed. by J.B.Pritchard), New Jersey, 1969
- AD - The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago
- Autor M.C., The Date of the Destruction of Palace G at Ebla, "Bibliotheca Mesopotamica", vol. 25, Malibu, 1992
- Barton G.A., The Royal Inscriptions of Sumer and Akkad, New Haven, 1929
- Berlin A., Enmerkar and Eridukidanna, Philadelphia, 1979
- Berlin A., Eridukidanna and the Enmerkar epics, "Journal of the American Oriental Society" 1983, vol. 103, 1
- Cohen S., Enmerkar and the Lord of Aratta, Ann Arbor, 1973
- Comwall P. B., On the Location of Dilmun, "Bulletin of the American School of Oriental Research", N 103, 1966
- van Dijk J., LUGAL UD ME-LAM-bi NIR-GAL, Le Recit epique et didactique des Travaux de Ninurta, du Déluge et de la Nouvelle Creation, 2 vols., Leiden, 1985
- ETCSL - The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature: Composite Text, Translation, Bibliography (Home page in INTERNET Faculty of Oriental Studies, University of Oxford. Written by E. Robson. Updated on 25.11.2010)
- Finkelstein J.J., Subartu and Subarians in Old Babylonian Sources, JSC, 1955, vol. IX, 1
- Gelb I.J., Hurrians and Subarians, Chicago, 1944
- Hirsch H., Die Inschriften der Könige von Agade, "Archiv für Orientforschung", 1963, 20, S. 1-82
- Klempf H., Lullubum, "Mitteilungen der Institut für Orientforschung", 1986, Bd. XI

- Kramer S. N., *Enuma and the Lord of Aratta*. Philadelphia, 1952
- Kramer S. N., *From the Tablets of Sumer*. Indian Hills, Falcon, 1956
- Kramer S. N., *Sumerian Mythology*. New York, 1961
- Kramer S.N., *The Sumerians*. Chicago, 1963(a)
- Kramer S. N., *Dilmun: Quest for Paradise*. "Antiquity", XXXVII, 1963(b)
- Labat R., *Manuel d'Epigraphie akkadienne*. Paris, 1938
- Lambert W. G., Nisur or Nimsu, "Revue d'Assyriologie et d'Archéologie Orientale", 1986, vol. LXXX, N 2
- Lehmann-Haupt C.F., *Armenien Einst und Jetzt*. Berlin-Leipzig, I-II, 1910-1911
- Lehmann-Haupt C.F., *Die älteste Kunde über Armenien*, ZU, 1927, N 11-12
- Lipinski E., El's abode: Mythological traditions related to mount Hermon and to the mountains of Armenia. "Orientalia Lovaniensia Periodica", 1971, N 2
- Lloyd S., *The Archaeology of Mesopotamia*. London, 1978
- Koneroszy G., Das mythische Goldland Harati im Alten Vorderasien. "Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae", Tomus XXVI (1), 1972
- MM - Myths from Mesopotamia, Creation, The Flood, Gilgamesh and Others (A new translation by St. Dalley). London, 1989
- Schraebel P., *Berosos und die babylonisch-hellenistische Literatur*. Leipzig-Berlin, 1923
- Solferger E., *Körper J.-R., Inscriptions Royales Sumeriennes et Akkadiennes*. Paris, 1971
- Астасян Г., Государство Митанни, Е., 1984
- Бартокая Р.М., Ерестика Аресорин ("земли солнца") в Армении в Месопотамии в послание армянского католикоса Нерсеса Благодетного, "Этноисторический Восточный Восток, Византизм и Иран" (сб. и честь Н.В.Шуваевской), М., 1967
- Бершанян М.Т., Древю жизни, "Кавказ в системе палеоазиатических культур Евразии" (Материалы I симпозиума - "Кавказ и его восточная Европа и эпоха раннего металла"), Тб., 1987
- Гамкрельдзе Т.В., Нваня Вац. Вац., Иллирико-армянский язык и иллирико-армяны, т. 1-2, Тб., 1981
- Бонан Дж., В поисках Атлантиды, М., 1984
- Давидянц М.А., Кларонисские легенды об армянах, "Междисциплинарные исследования культурологии и этнологии Армянского Востока и сопредельных областей", Е., 1990
- Джухун Г.Б., Очерки по истории доисламского периода армянского языка, Е., 1967
- Дьяконов И. М., Ассиро-иллирические источники по истории Урарту, ВДН, 1951, N 2-4
- Нваня Вац. Вац., Хеттский язык, "Древние языки Малого Азии" (сб. статей), М., 1980
- ИДВ - История Древнего Востока, к.1, Месопотамия, М., 1983
- Кляшторный Н. Т., Шумерский героический эпос как исторический источник, ВДН, 1964, N 4
- Кифриани А., Географические названия древних шумеров при Цалесе Гунца, "Иллирический сборник", вып. 13 (76), Л., 1965
- Коворова Г., Гипн о зороастрийском Тильгува (Интирионини в эпосе шумерского мифологического эпоса "Эпос о Нитхурра"), "Древний Восток", 2, Е., 1976
- Кранер С. И., История цивилизации и Шумеры, М., 1965
- Липини Л.А., Аккадский (вавилоно-ассирийский) язык, вып. 1, Л., 1957
- ЛЭН - Луна, упавшая с неба. Древняя литература Малой Азии (пер. и коммент. Вац. Вац. Нваня), М., 1977
- Мифология древнего мира (пер. с англ.), М., 1977
- МНМ - Мифы народов мира, Энциклопедия, т. 1-2, М., 1991-2
- ИДВ - История и география Древнего Востока, М., 1973
- Турани Б.А., Классический Восток, т. 1, Л., 1924
- Фрейдер Дж. Дж., Фомандер в Восточном Завесе, М., 1983
- Шираков О.С., Миссо армянского языка среди иллирико-армянских и проблема армянской прародине, «Древний иллирико-армянский цивилизационный мир», 1980, N 5
- Шираков Н. Ш., Культура древнего Урарти (XIV-XIII вв.), М., 1987
- ЭОТСС - Источники древности современное слово. Литература Вавилона и Ассирии, М., 1981

[500 77]

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Նախաբան	3
Աստվածների մոտ Հայաստան	4
Արարչագործության կենտրոնը	5
Արևի երկիրը	12
Կանառն աստվածների	14
Ոսկե երկիրը Հարաքի	17
«Աստու պատկերով ու նմանությամբ»	19
Շումերական դրախտի անկողնավոր	24
Անդաշխարհը	27
«Երբ ջրհեղեղ սրբն ամեն բան»	28
Անմահության որոնումներում. Հայոց երկրի ճանապարհը	32
Երկիրն իմաստության	35
Բարեպաշտ ջնարկայինը սուրբ օրինաց երկրում. Հայա աստծո որդիները ...	36
Վերջապահի փոխադրում	38
Հավելված	
Ա. Հայաստանի հնագույն անվանումները և հայոց ժազումնաբանության խնդիրը	40
Բ. Համաշխարհային ջրհեղեղի մասին հայկական ավանդությունը և «Մաախ» փոնանկան փաղազույն հիշատակությունը	48
Օլտագործված գրականության և համառոտագրությունների ցանկ	53

ԱՐՏԱԿ ՄՈՎԱԽՅԱՆ

ՄՐԱԱԶՆ

ԼԵՈՆԱՇԻԱՐԿԸ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՌԱՋԱՎՈՐ ՍՍԻԱՅԻ
ՀՆԱԳՈՒԹՆ ՀՈԳԵՎՈՐ ԸՆԿԱՆՈՒՄԵՐՈՒՄ

ԱՄՆ Հիմնարկ Հիմ. Հրատ.

FL0066912

11
85279

